

GELEJI KATONA ISTVÁN

FŐLEG

MINT NYELVÉSZ.

ÍRTA

IMRE SÁNDOR,

M. AKAD. L. T.

PEST,

EGGENBERGER FERDINAND MAGY. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1869.

GELEJI KATONA ISTVÁN

FŐKÉP MINT NYELVÉSZ.

(Olyvasztott június 28. 1869).

I.

E férfiú a XVII. század egyik legkittünőbb tudósa érdekes élettörténetének egy egészen hiteles bár vázlatos leírása foglaltatik saját műve a „Praeconium Evangelicum“ második kötetének előbeszédében, önmaga által feljegyezve. Ebből tudjuk s ebből tudva adták elő utóbbi életírói is, hogy Egerhez közel Gelej nevű utóbb elpusztult helységben 1589 évben született. Atyja *Katona János* volt, nagyatyja, néhai *gr. Kemény Józsefnek* egy hátrahagyott jegyzetében találtató hozzávetése szerint, talán ama *Gelei (így) Zsigmond*, kiről a történetíró *Katona István* szerint (XXI: 604. l.) *Veráncz Antal* egy levele emlékezik. Anyja magzatának világra jötte előtt fogadást tett, hogy ha szülöttje fiú lesz, istennek szenteli, azaz lelkipásztorrá képezteti. A gyermek féléves korában atyjától megfosztatott s anyjával és két idős testvérének gondjai alatt élt. Hét éves korában az arra kőborló tatárok elrabolták, és csak egy hó múlva találta meg és válthatta ki az édes anyja.

Tanulói pályát a szántói, gönczi, újhelyi iskolákban folytatott, míg utóbb a pataki collegiumba lépett, hol tanítói *Szepsi László Mihály*, *Siderius István*, és kit *Bod* nem említ, de az önéletíró igen is, a magyar irodalomban ismert nevű *Szepsi Kovács György* voltak. Már 1613 pataki seniorrá s onnan beregszászi iskolamesterré lett. Itt érte a csengeri zsinat s *Bethlen Gábornak* ehhez intézett ama felszólítása, hogy jelelje ki a zsinat egy kitünő ifjat, kit ő saját költségén külföldi

akadémiákra küldhetne. Egy akarattal Gelejinket jelölék ki. Így ment ő 1615-ben Heidelbergbe. Onnan két év lefolytával visszatérve, a gyulafehérvári iskolában tanított nyelveket, philosophiát és theologiát. E hivatalt csak egy évig, de mint önéletiratából kivehetni, nagy buzgósággal, a közönség és önmaga megelégedésére folytathatá; mert már 1619-ben a fejedelem kívánatára, annak kíséresese *Bethlen István* kíséreljével s magán tanítójául ismét külföldre és épen Heidelbergbe utazik. De nem soká maradhattak. A harmincz éves háború előjátéka megkezdődik, s ők *Pfalzból*, s egymás után Némethon több városából tovább mozdulni kénytelenülve, még azon évben haza térnek. Katona tovább és itthon is *Bethlen István* tanítója s nevelője marad, míg, nem tudni mi okon, megúván e helyzetet, menekedni kíván tőle s a fejedelemtől papságra léphetését kéri, s 1621. sept. 30. meg is nyeri. Egy évig a halálosan gyengélkedő nemes fejedelemnő *Károlyi Zsuzsánna* mellett szolgál; de pappá szenteltetik még azon évben, s miután egyideig a fejedelemmel táborban él és lelkészkedik, *Gyula-Fehérvárra* tér, s ott viseli az udvari papságot, *Keszei Dajka János* mellett. Majd 1624-ben megnősül, de házassága mint maga is érzékenyen panaszolja, gyümölestelen marad.

Ezen itt következett évekre esik az ének- sőt általában irodalom-történetünkben oly nevezetessé lett *Öreg Graduál* terveztetése s egy részben elkészítése is. E mű történetét több helytt leírták, s róla alig kell szólanom. Csak azt jegyzem meg, hogy ezen énekes könyv el nem terjedt, a benne foglalt énekek és énekeféle prózák, legalább az ekkor készültek, a népnek a régibb énekek s a Molnárféle zsoltárokhoz képest kedvesek nem voltak; — irányában legalább is hidegségnek kellett nyilatkozni, miután már az 1643-iki synodus a francia zsoltárnóták s a régi énekek használatát szentesíti, az éneklőknek bizonyos feltételek mellett választást enged, a *Graduálra* pedig épen nem utasít (Bod. P. Polikárpus. 82. l.), s az 1646 után Gelejink által készített kánonok egyike is választhatókká teszi a zsoltárok s régibb énekek mellett a graduálbeliket. — Mi e könyvben G. K. I., mi mások műve, nem érinti a terjedelmes ajánló levélben; és így ha itt énekszerzői képességét tárgyalhatnók is, fölöle e tekintetben nem szólha-

tunk. A mennyiben itt-ott előforduló kisebb versteredékeiről ítélhetünk (V. T. I. 498; Gramm. vége stb.) a lelkes és szónoklata hevében néha költő magasságig emelkedő ember költővé lenni aligha akart, és nem is tudott. Énekeiben inkább az igaz hitet komoly méltósággal értelmezi, a vallásos érzéseket hidegen és higgadtan tolmácsolja, mintsem a képzelődés és szenvedély nyelvén zengi, mikép zengették épen a vallásos érzelmeket s eszméket ősidőkben Pindarosz és az utólérhetlen Zsoltárok. De a Graduál megjelenése már Geleji Katona István püspökségére esik. Mert 1633 püspökké választották, mint *Bod* megjegyzi, távollétében és akaratja ellenére. Tanultabb, buzgóbb s hívebb püspöke az erdélyi ref. egyháznak alig volt. Az erdélyi fejedelmek úgy látszik kedveztek az episcopalismus kifejlődésének, csakhogy ők magok az egyház élén állhassanak; örömet adtak tágas működési tért, nagy előjogokat a főpapoknak, csakhogy azok által hatalmuk erősödjék. Innen az egyház ügye és iskolák iránti érdekelttség, melyért emlékezeteket méltán áldja a maradék. Geleji kormányzatát nem győzik eléggé dicsérni életirói, dorék jellemét elismeri *Pázmány* is, a nála megfordult *Kemény János*hoz, G. egykori tanítványához tett nyilatkozatában (*Kemény János* Önéletírása 43. lap). Sajnos hogy erejének nagy részét más hitfelekezetek elleni munkálkodásban, ma már így mondanók: a lelkiismereti szabadság korlátozásában kellett felemésztenie. Mert kétségkívül része van az 1638 diki dézsi országgyűlésnek a zsidózók elleni intézkedéseiben s ama gyászos agyonkövezésben, mely e gyűlésnek volt eredménye. Igaz, hogy ez ama boldogtalan „szörnyű káromlásnak” volt megtorlása, de minden esetre sajnos dolog, mert csaknem egyetlenegy szennyfolt a magyar nép vallási életének történetében, — mert e népet vallásos fanatismus soha oly szörnyűségekre nem ragadta, minő a párizsi Bertalanéj vagy az irlandi vérfürdő volt.

Az unitárius egyházzal való viszályt az 1638-iki dézsi gyűlés kívánta elintézni. Terjeszkedésének s némej ref. egyházak habozásának gátot vet. Vallási irataikat szoros vizsgálát alá veti, megállapítja hogy senki káromló írást vagy könyvet és képet csinálni vagy behozni ne merjen, s a rece-

pta unitaria religiónak confessiója szerint is, könyvet kinyomatni és kibocsátani a fejedelem híre nélkül tilalmas legyen. De a censurái hatóság nem csak a más felekezetbelieket, hanem a ref. egyház tagjai irányában is meg van állapítva a szatmár-németii czikkek s a G. Katona-féle kánonok által s fenntartva nem csak azon időkben mikor az unitarismustól és independensségtől félhettek, hanem utóbb és egészen a mi időkig, a XIX. század negyedik tizedéig. De az unitáriusok elleni vitát disputációkban és irodalomban folytatják tovább is, s folytatja kivált a mi szerzőnk. Ez érdek ösztönzi őt a *Titkok Titka* című nagy munkája írására, s általában ez egyik fő mozgatója irodalmi munkálkodásának.

Mert e korra, püspöksége idejére (1633—1649) esnek munkái. Elsőben a *Graduál* (1636), melyről szólottunk. Utána a *Praeconium Evangelicum* két kötetben (*Gyfehérvárott* 1638—1640). Ennek létrejötte okát maga elmondja az első darab előszavában; mi célunkra sietvén, kénytelenítettünk oda utasítani az olvasót. Latin nyelven írt predikációk, melyek feladata volt példányul szolgálni a könyvekben eléggé szegény lelkészeknek. Majd a *Váltság Titka* (Várad 1645—49) három darabban, s a *Titkok Titka* (Gyfehérvár 1645). Mind predikációba foglalt theologia, polemikus színezettel. Az utóbbi kiválón az unitarismus ellen intézve. Ehhez csatolva a *Magyar Grammatikácska* (Gyfehérvár 1645). Nagy terjedőségű, folytonos erőfeszítést kívánt s valóban lelkesedés, egyszersmind szilárd kitartás-szülte munkák, melyek dolgozásának tulajdoníthatni a buzgó férfinak testi elerőtlenedését, melyről előszavaiban maga panaszkodik, s mely a halhatatlan férfinak hosszú földi életet nem engedett.

E korra esik a presbyterianusokkal folyt viszály és vita legérdekesebb korszaka. E viszályban szereplése tette *Geleji* jellemét az utókor s némileg a külföld előtt is ¹⁾ gyanússá. E

¹⁾ Maresius gröningi tanár egy theologiai disputációt tartott két magyar ifjú felelgetése mellett. Ebben érinti a magyar- és erdélyországi ref. egyházbeli mozgalmakat is, a püspöki kormányzatnak kedvezvén. Kinyomatott ez elsőben 1648. Erre *Szatmári Baka Péter* czáfolatúl írja: „*Simplicitas Ecclesiae*“ cz. művét, mely mérgesen kikel amaz érvek ellen. Rögtön erre egy névtelen, talán mint *Szombati* (Sárospataki Füv. 1865:

vitának részletes tanulmánya s történelmileg lehető pontos leírása, azok után is mik rá nézve már eddig közzé tettek, valóban korszerűség. De e sorok írója e szükségnek eleget nem tehet, s ha ez ügyet érinti, csak azért történik hogy G. jellemének, munkásságának ezen oldala se maradjon érintetlen, s most egynémely körülményre akar figyelmeztetni, mely eddig, mennyire tudhatja, felemlítve nem volt. Gelejink előtt már jóval, a megelőző század végén mutatkoztak independensi hajlamok a reformált egyház némely emberénél. S e hajlamot,

629. stb. l.) gyanítani látszik, maga M. írja a „*Populares ad populares*“ stb. című feleletet, s midőn arra Sz. B. P. ismét egy vastag könyvvel: „*Defensio Simpliciatatis, Gröningat 1649*“ válaszolt, maga Maresius a *Judicium theologicum* etc. címűt írta, mely egy részt ellenfeléhez intézve, másrészt Erdélyből egy előttünk ismeretlentől vett panaszokra válaszol, mérsékelten elintézni javallván és tervezvén a már elmérgesedett vitát. Maresius három irata közül legfontosabbnak G. K. I. élettörténetére nézve az utolsó látszik (mindhárom összesítve kiad. Grönig. 1660.). mert ennek egy helyén összesítve látjuk mindazt, mit *Tolnai* ügyfelei legrosszabhat, nagyrészt rágalmat *Geleji* ellen elmondani bírtak. Így (az említett összes kiadás 522. l.) hogy ama püspök noha a reform. vallásnak kegyes és legbuzgóbb harczosa, önhatalmának megalapítása végett a fejedelem előtt különféle súlyos vádakkal terhelte azokat, kik nem többet, csak a keresztiségnek a község jelenlétében kiszolgáltatását kívánták, hogy minden reformot, főleg a presbyteriumok behozását akadályozza, hogy püspöksége nem sokat különbözik az angol püspökökétől, hogy postilláiban (*Praeconium*) magát spiritualis magistratusnak nevezi, magának spirituale dominiumot követel, oly hatalmat arrogál, hogy lelkipásztorokat, kiket a seniorokon kívül vulgárisoknak nevez (így *Medgyesi* is *Dialog. praef.*), de az espereseket is letartóztatni, bebörtönözni, az iskolamestereket pedig „*flagris excipiendus dare*“, annyival inkább pénzre büntetni joga van, hogy néhány év óta „*vertiginis praetextu*“ szegényenli az evangéliomot (nem szolgál!) — azt véli, hogy ő az ekklézsia, kinek intésétől függ minden, úgy hogy a kukkanni merőket is ki- és lehányja, tekintélye védelmére kánonokat csinál, hirdet ki, és szentesít, ezeket előleges megvizsgáltság nélkül mindenkivel aláírattja; ha a fejedelem eszébe téríteni akarja, azzal is szembe száll, törvényeket szab és bont el a fejedelem megegyezése nélkül; tagadja is a fejedelem ebbeli jogát; az egyház jószágát, pénzét saját maga rendelkezése alatt tartja; sok világi, kivált tanács-uraknak lelkét s az alattvalónak nevezett papok üstökét markában tartja; végre hogy még ez századrésze sincs az ő visszaélésinek! — E vádak legnagyobb részt magokon viselik a rágalmazás bélyegét, M. sem ad hitelt nagy részüknek, s csak az effélékből elvonható elméleti tételekről értekezik (527. l.).

ügy mondják, így maga G. K. I. is, eredetileg Angolhonból hozták. Maga *Újfalvi Imre* nagyváradai lelkész, kinek *Hodászi Lukács* superintendenssel folyt mérges s amannak kitétetésével végződött vitáját (1615) sokan tárgyalták, s kiről mondja *Medgyesi Pál*: (Dialog. praef.) hogy: „sok bűlátott s külső állapotjában igazán infelix, de lelkében boldog tudós“ — maga ez is Angliából vette által. Így itél *Geleji* (Spataki Füz. I. 117—180. l.). Tehát már a XVI. században az angol prot. dissidensek példája itt követőkre talált! De az *Újfalvi* viszolyában egyszerűen függetlenségi törekvés mutatkozott inkább; elvek és egyházkormányzati vagy cultus körüli nézetek nem forogtak fenn. Nagyobb fontossága akkor lett e törekvésnek, mikor két évtized múlva az ő elítéltetése után, papjelelt ifjaink egy tehetséges s nem kicsiny számú raja érkezett haza Angliából és Hollandból, pietistico-puritan, vagy, a mi azzal nem egy, de rokon, presbyterián irányzattal. A *Rákóczi* fejedelmi család nézetét s álláspontját ezek irányában nehéz fel fogni tisztán. *Tolnait*, ama merész, makacs, de nagy jellemű vezérét a csapatnak, nézetének s törekvéseinek világos esmerete mellett is, a Rákócziak teszik újra meg újra hivatalba, úgy látszik a papság ellenére. Így *Lippai Sámuel*t, *Szathmári Baka Pétert*, és főkép *Medgyesit*. Az utóbbi élete fogytáig *Lórántfi Zsuzsánna* udvari papja marad *Gyulafehérvárrt* és *Patakou*; egy hajszálnyit sem enged nézeteiből, s a fejedelemszony engedelmevel presbyteriumot állít fel Patakon. Dialogusa előbeszédében írja, hogy e műve kiadásának egyik fő oka *Rákóczi Zsigmond* volt, s hogy ez „anyjával és testvérével (?) legerősb gyámola volt ez istenes, szent Rendnek.“ Így a papság és a fejedelem sőt a fejedelem és családja tagjai közt sincsen teljes öszhangzás, — vagy a presbiterianismus és a Tolnai-féle makacs puritanismus közt van némi különbség, mely itt tűnik szembe. A papság nem nyughatott, s *Tolnai* és társai ellen megszülemlettek az 1646-iki szatmár-németi cikkek. Ezek szellemeért G. K. I.-t teszik felelőssé, mert fogalmazásuk övé. Egyik történetírónk mondja: „Geleji újabb ostromlásokkal fordult fejedelméhez az újító és pártja ellen“ — másik: „minden ékesszólásával is rá nem tudta venni a fejedelmet az abban megegyezésre, hogy az egyházban olyan világí

presbyterek állíttassanak stb.“ (*Szülégyi S.* Erdély Történ. II. 227. — *Polgár Mih.* Budai zsinat Tört. Egyh. Almanak 1842. 206. l.) Hogy a presbyterium alakításától nem idegenkedett, annak valóban vannak nyomai a kánonok előszavában s azok és a sz.-németi cikkek némelyikében. Így ezek közül a VI. cikkben kifejezve találjuk, hogy a presbyterium óhajtott volna, de nem létesíthető. A kánonok XCIX. cikkében a presbyterek teendői igen szépen és teljesen elszámoltatnak, de az is kimondatik, hogy nem állíthatók elé. Okul határozottan a fejedelem és világi rend említettik. Tehát a presbyteri rendszernek még sem volt oly nagy ellensége, mint ama makacs függetlenségi törekvésnek, mely *Tolnait* az iskolai rend, a papság nyugalma megzavarására, a megszokott tanításmód és kézikönyvek, péld. *Keckerman* Logikája megváltoztatására (G. K. Levelében. Spataki Füz. I. 177.) indították. Nem könnyen fért össze a presbyteriánus *Medgyesivel*, ki egy időben vele együtt Gy.-Fehérvárrt tartózkodott, s úgy látszik az iskolákra és professorokra kedvezőtlenül hatott. Ezért írja *Rákóczi* fejedelemhez (Új M. Muzéum 1859; 219.): „mióta Medgyesi közzünk jöve . . . másokat is corrupál.“ A Praeconiumban erősen kikel a Tolnaiféle irány ellen, mire aztán M. meg is jegyzi Dialogusának praefatiójában: „ama sok rútszítkokat valami deák praedikációkban egy valakitől, kinek semmi török tatár is nem volt eleitől fogva gyűlöltebb nembarátja, mint a ki e követ feszegette.“ Az ügy nem lett befejezve a szatmári zsinattal. Még ezután hatottak le amaz elvek a nép körébe. Még ezután, II. *Rákóczy György* alatt, mérgesedett el *Basire* ingerlésére a vita. Ezután bőrtönözték presb. elveiért *Nagyari Benedeket* s *Kovácsnai Pétert*, a nagyváradai tanulók lelkes tanítóját s vezetőjét a vár védelmében, kik mellett a váradi nép erősen tüntetett. Még ezután kellett a jeles nyelvész *Harsányi Nagy Jakab*nak ez ügy miatt elhagyni e hont (V. ö. *Bod* Athénás. 351. *Benkő* Transsilv. II. 392. Szalárdi VI. : 5, Sp. Füz. I. 701.) Még ezután forgott veszélyben ez ügy miatt a XVII. század dicsősége, *Apáczai*. Folyt, vagy ismételve előkerült e vita a század végéig, legalább 1671-ig ²⁾.

²⁾Soká fennmaradhatott az angol- és magyarhon presbyteriánusok

A buzgó főpap, ki egykor kevés ideig tanára volt a gyulafehérvári iskolának, utóbb vezetőjévé lett ugyanannak. Minő bajoskodásai voltak e körben, csak töredékesen ismerhetjük meg némely kiadott leveleiből (Új M. Múzeum. 1859. 219. s köv. l.) s predikációinak egy részéből. „A némethoni nagy híri és tudós tanárok egyenként visszazállani s a mellett az iskola anyagi és szellemi ügyeinek feltétlen intézői vágytak lenni. *Bisterfeld* Némethonba készült, nősülési szándékot adván okúl. Bécsből is ijeszték ismerősei, hogy Erdélynek boldogtalan állapota fordúlván, bajba eshetik, de helyben is „keresztül nézték a pápisták.“ Gyanítja hogy mint *Csulait*, úgy ezeket is *Medgyesi* ingerli. Leveleiből kitetszik hogy ezekkel nagyon kímélve, előzékenyen s tisztelgővel bánt, biztatta őket, kedvökben járt, félvén hogy kivált ha *Bisterfeld* távozik „az iskola expirál.“ Ezért ajánlja őket a fejedelemnek, hogy minden áron megmarasztassanak, s hogy e célzt elérhesse, még *Medgyesivel* is egyetértőleg kívánt hatni. De az iskolai ifjúság körében is voltak zavargások. Minők? csak alig sejtethetjük ama levelekből és az *Oroszközi* „rosszalkodásáról“ (V. T. III. 334. l.) előforduló egyetlenegy helyből. Itt említi mikép az őt „sok méltatlanságokkal illette, némely czenkjeivel együtt, minél fogva inti a jó reménységű és jóindulatú ifjakat, hogy azt és annak akoluthusit kerüljék.“ Annyi bizonyos hogy főiskoláink ifjúsága a XVII. században szabad önrzetének sőt szilajságának adta olykor-olykor feltűnő jeleit. Sejtjük a pataki iskola körében előfordult pártoskodásokat *Tolnai* alatt és miatt, s tumultuálását (1648). Tudjuk a debreczeni ifjúság egykori zavargását, midőn egy alkalommal (1657) az újabban megalkotott s előtte felolvasott törvényektől az aláírást megtagadta; s „universi abibimus“-t kiáltott. De a némethoni ifjúság kemény erkölcsét is eléggé festik az iskolák történetirői.

köz az összeköttetés. Legalább *Maresius* írja, hogy *Tolnai* angol olvrokónai *János* evangélistának nevezgették. „Esse inter Angliæ novatores (mond Consil. et Jud. 1660. 516. l.) qui Joannem evangelistam in Transylvania esse natabantur, cumque Eliae instar omnia restitutum.“ Sőt hitták volna is emez evangélistát Angliába. Mindozeken méltó bosszankodást tanúsít M., csak az vigasztalja, hogy independensismus és separatismus e honban nem mutatkozott (U. o.).

Az erdélyi reformált püspöknek nem volt olyan köre a közigazgatási szerepléshez ²⁾, mint a magyarhoni primásnak; e téren *Geleji* *Pázmányhoz* bár nem törpe, de mégis felülő kisebbségben mutatkozik. Jelentékeny munkálkodását látjuk az áttért r. katolikusok és uniálandó oláhok ügyében. Midőn amazokról írván, említi hogy az áttértek oltáraiból egyet-egyet templomaikban meghagyatott, a szent képeket eladatni vagy megsemmisíttetni nem engedé, hanem csak félre téteté, kétségkívül nem meggyőződése szerint s nem következetesen cselekvék; de a hitben gyengék iránti kíméletessége a különben kemény embernek becsületére válik, és sok tekintetben igazolásául szolgál. Az oláhok főpapjának kinovezését az erdélyi fejedelemnek, azok hittanítása, cerimoniai, egyházi rendtartása feletti örökösödést és szabályzási jogot az erdélyi ref. püspöknek igyekszik feuntartani. De hogy e részben túlesapongott volna, ellenei sem állíthatják s bizonyíthatják. Sőt inkább megtartotta e körben azt mit valahol ajánl, s mit ön közelebbi felei iránt nem mindig tartott meg, hogy a tévedzőkkel szelíden kell bánni, mert: „a lelkiesmeretek, melyeket szakadatlanul gyötörnek, kéntatnak, ugyan neki táskásodnak és keményednek . . . s oztán a hallgatók csak fülök mellől bocsátják a feddőzéseket.“ (V. T. II. Előbesz.) Annyi igaz hogy az unitáriusok, zsidózók, sőt presbyteriánok történetében is fordul elé kemény intézkedések, kíméletlen bánásmód emlékezete, de az oláhok ügyében épen nem.

A kitünő lelkész és egyház-kormányzó, korának kétségkívül legelső magyar prot. tudósa, nem ért késő öregséget. Tanulmányai, s kivált, mit maga panaszol, tábori fáradozásai közben eltörődve már korábban gyengélkedett. Betegen írja a *Praeconium* első kötetének előszavát. Az 1641-diki kolozsvári disputációra csak „meditációból és elméi conceptusból“ készült elő; így tette onnan haza térve írásba, s így jegyezgeté le gondolatait, melyeket a fejedelem kérésére neki által és

²⁾ *Maresius* említi (f. id. m. 394. l.) *Spanhemius* *Vindiciae* 394. l. hogy *Geleji* *K. I.* magát „Serenissimi principis Transylvaniae consiliarius intimus et ecclesiarum Transylv. et Hungariae Inspector supremus“-nak czímezi. Ily ezimzet legalább magyar nyelvű s más ismert munkájában elő nem fordul.

utóbb kiadott. Elhunyt életének 60-ik évében 1649. decemberben. Halálát egy szép jelenet előzte meg, erélyes vizsga ama rágalmak egyikére, melyeket fentebb érdekeltünk. Elszóllíttatását előre érezve, roménylett utódát *Csulait* s öcsését a későbbi esperes *Geleji Istvánt* szólíttatá magához, nemely más hiteles emberekkel együtt, s ezeknek az egyház részére általa „szaporgatott” 75 ezer forintot arany és ezüst pénzben s nagy értékű arany és ezüst edényeket számolt által. A kincs elenyészett ellenség dűlása s utódok hűtlensége miatt; a gyűjtő érdeme épségben marad s teljes hálára méltó.

Ennyit kívántam e jeles férfiú ismertetése végett életrajzit adni. Főkép a nyelvészről akarván szólni, talán ennyit is mellőzheték, vagy mellőznöm kelle. De nagyobb jellemű embereknél s e mi írónknál is szoros kapcsolatban van az ember a nyelvvel, sőt nyelvtani methodusával, s általában tudományos nézeteivel.

II.

Theologiai munkálkodását megítélni nem ide tartozik s nem is tölem telik. Talán jobb idők jártával akad tudásunk, ki a magyar hittudományt történelmi fejlődésében tanulmányozza s annak értékét a külföldi tudomány irányában kimutatja. Ez ítéli majd meg jogosan, talált-e fel Geleji valamit, vagy csak a külföldiek tantételeinek volt tolmáca; van-e eredeti gondolata, érve a socinianismus és romanismus ellen, vagy csak azon dialektikai fegyverekkel és scholasticai érvekkel harszol, melyeket a külföld készített. Vajon mikor a pápaságot quaternáriusnak mondja a Máriával együtt négy isten imádásáért, ha egyebet nem, új élezet mondott-e? Az fogja megféjteni, hogyan történt a XVII. század nagy szorgalmú tudósain, hogy oly kevéssé voltak képesek a humanisticai tanulmányok által szelidülni, szabadabb, emberiebb felfogást nyerni, s utóbb is *Bacón*nak Hollandban oly igen elterjedt s *Descartes*nek már 1637-ben megjelenni kezdett, sőt Magyarhonban is már két évtized múlva *Apáczai* Encyclopaediája által ismertetett elvei hatására a hittanban nem világosodni; a vitatkozásban nem szelidülni.

Szerzőnknek rendszeres theologiai műve nincs. Említi hogy írt rendszeres polemikát, s arról dicsekedve mondja (V. T. III. Előbeszéd) hogy az a „pápiastaságnak nyakaszakadtában kerülő munka” lett volna. De ez nem jelent s tán nem is maradt meg. Hittudománya egyházi beszédeiben foglaltatik. A *Váltás Titkában*, mely három vastag kötetben a váltás munkájára tartozókat, tehát Krisztus születését, életét, szenvedéseit tárgyalja. A *Titkok Titkában*, mely egyenest az unitarismus ellen intéztetett. Mindkét rendbeli erősen polemiai irányú. Utóbbi egész predikációkban tárgyalja *Enyadinék* nem rég megjelent munkáját s *Dávid Ferencz*nek előbbi de még mindig hatályos tételeit. A tudományos érveket epés kifakadások keserőségeivel mérgezi meg, korának szokása szerint, az újabbkori olvasó botránkozására. Mert minden egyes érvelési mondatsorozat bevégezése után következik mint ráadás, az ő nyelvökön mondhatnók: a bot végén a bunkó (butykó), egy rohama az indulat árjának, egy sora a szitkoknak és piszkoknak. Ma már csak az önérdek, s mi több, anyagi önérdek szülhet ily rohamokat, s valóban kérdehetni: hogy lehetett oly igen érdekelve e korbéli embereinknek érzése is az ilyféle vitákban, hogy mindúntalan epoömlésök áll elő? Hogyan lehettek oly érzékileg érdekelve annyira elvont dolgok, mint a háromság és más ily tantételek által? De a nagy theologusok csak is e tudományt ismerték, csak ez által érdekeltettek, e mellett meggyőződtek, hogy isten ügyét védték, — minden, főkép isten személyes létére vonatkozó tévállításban folségsértést kerestek s az isteni felség sértését sokkal nagyobb bűnnek nézték, mint a földi fejedelem felségeét.

A mi közelebbiről az unitárok elleni vita mérgességét illeti, bár a vitát és vitázót kimenteni nem tudjuk s mentegetni sem kívánjuk, mégis van erre nézve, a mit figyelembe ajánlunk. Már *Geleji* ideje előtt a tudományos műveken kívül né-mely röpiratok sőt gúnyiratok jelentek meg az unitárok részéről. A háromság kitételét mint észszerűtlent, a háromfejű szörny *Geryon* ábrázatával gúnyolták. Daczoltak mondván, hogy biz őket *Jézus* ne segítse (Titk. Titk. 1066). Túlcasapongásokba estek (u. o. 270. 1067). Eneklfogva rossz hatással vol-

tak az erkölcsökre is, legalább attól féltok ellenfeleik. A szentháromság elleni élezeik, Jézus személye iránti tiszteletlenségek feltűnőbb volt az által, hogy *Socin* nem akart Jézus személye ellen semmi vitázást. E miatt ingerült fel annyira Geleji, hogy könyveiknek a pelengér alatt megégetését is méltónak látta (u. o. 1072), s a kolosvári ötvös *Toroczka* „agyon kanyogattatását“ helyesli (u. o. 1071). Így hát az ellonhatást kétségkívül hatás előzte meg, s idézte elő. De azért nem menthető soha a protestáns türelmetlenség, ha a határon túlesapong. Hogyan kelhet ki szerzőnk a római egyház, a jezsuiták, az inquisitio ellen, ha maga a véleménykülönbséget eltűrni nem tudja! Megnyugtathat bennünket, hogy e dolog a határt nálunk nem sokszor lépte túl, s maga a nép vallás miatti üldözésnek kezdője alig volt; s oly sötét lelki egyháziak s világiak, legalább még e korban, nem találtattak nálunk mint néhol külföldön. Sőt inkább találhatók a türelem szép példái. *Zrínyi Miklós* lehetett buzgó híve egyházának, de vakbuzgó nem volt; erélyesen megrója egyháza papjainak hibáit (Munkái. Nemzeti Könyvtárban 339. 341. 359. l.). *Apor István* mindent s rosszat is elkövetett a katholicismus helyreállításáért, s mint jó katolikus halt meg, de gondolkodni is mert, s egy ízben nagyon is kétkedett és ingadozott (Cserei M. 281. 341. l.). *Bethlen Gábor* viselete a jezsuiták irányában, *Rákóczy* és *Pázmány* viszonyuk ismeretes. *Pázmány* ajtaja s tán szíve is nyitva volt *Kemény János*, *Szelepcsényi Bethlen Miklós* előtt. Hitfelekezeti érdekből legalább nem gyűlölték egymást. *Apor Péter* a XVII. század végén panaszkodik, s méltán, hogy *nostras* és *vestras* közti különbség ez időtájon már meghonosodott, melyről az előbbi idők keveset tudtak. A magán életbe nem ment át, s csak a hittudósok szobáira szorítkozott az idegenkedés vagy gyűlölség. Sokkal utóbbiak azon erőszakosságok, melyeknek okai nem annyira vallásos nézetek különbségében, mint politikai pártérdekekben, uralkodás-vágyban keresendő. Jóval későbbi ama tan: a protestáns a *regnum Marianum* ellensége, s az a gyászos jelszó: ne higgy neki, mert p—ta! A magyar nép egyiket sem vallotta, sőt nem is ismerte.

A XVII. századbéli viták kiméretlen piszkos volta elta-

gadhatlan s megrovandó. Sajnos hogy az egyházak közönsége szónoki székről ilyekkel tápláltatott, sajnos hogy már korán fordul elő eset, ha *Balásfi* igazat mond (*Csepregi Iskola*, 1775-ki kiadás 193. l.) hogy a vitákat általában elűnva a műveltebb protestánsok (kétségkívül mások is!), találkozott egy protestáns főúr, ki gyermekeinek a vitairatok olvasását megtiltotta. Valóban e része irodalmunknak az utóbbi korra nézve elveszett, az újabb idők humanismusa által tiltottá lett; — s ezen rész oly nagy része az összes irodalomnak! Ha külföldön is fordultak ily viták elő, szülemlettek ily veszendő elmetermékek, van elég, mivel a veszteséget pótolják. Ha találhatók ily durvaságok a nagy költő *Milton* theologiai munkáiban is, péld. az „Angol nép védelmében“ *Salmasius* ellen, hol egy helytt ellenfelét *brute beast*-nek („for you deserve not the name of a man“) nevezi, másutt *most loathsome beast*-nek, majd ismét *grammatical louse*-nak; de vannak neki is örökbecsű művei, más egyházi íróknak is, már ez időből, classicae jelességű szónoklatai, buzgósági könyvei. De nálunk e korból állandó becsű egyházi irodalmi művet feimutatni alig tudunk. Mindenikből kisebb-nagyobb mértékben vitázási hajlam, türelmetlen indulat s piszkolódás tűnik ki, a humanitás hiányának, a szellem alantjáró voltának kellemetlen söt botrányos jele.

Hogy ezek közt *Geleji K. I.* nem a legrosszabbakhoz tartozik, munkái bizonyítják. Vitáiban nem egyoldalú. Kikel önnön feleinek bűnei ellen is. Így azok ellen, kik a reformátiókor „magok töltöztenek az ekklézsiák javaival, Krisztust pedig mezítelen hagyták.“ (V. T. II. 464.) Az ekklézsia javait az ő korában eltulajdonítók ellen (V. T. I. 972), a henye papok, mint „sacrilagus lopók“ ellen (V. T. I. 973). Természetes azonban, hogy szitkai leginkább ellenfeleit célozzák. Így midőn a r. katolikuságot a „muhametistasággal“ veti egybe (V. T. II. 313), midőn gúnyolja amaz egyház papjait, kik „udvaroskodásaikról és nyájaskodásaikról az övéiktől dicsértetni szoktak“ (V. T. II. 312), midőn a *Kalauzról* mondja hogy az „útat vesztett kalauz, melyből még ama hazugságok atyja az ördög is tudna hazugságot és trágyás szitkot tanulnia! (V. T. II. 476); midőn a Praeconiumban (II. 200.) *Páz-*

mányt jellemzi „ex monacho factus Anti-Episcopus, ex Anti-Episcopo presbyter carnalis.“ Szójátékok, melyektől nem riadtak vissza a XVII. század nagy papjai, s melyek ép oly sűrűen találhatók műveikben, mint mai hírlapjaink hasábjain. Azonban szerzőnk munkáiban van gondolat, van emelkedettség, nemes hév és ékesszólás, vannak jó ízléssel alkotott darabok. E tekintetben nem állott alább, mint fényes világi állású, európai érintkezésekkel bíró egyházi „fejedelmek.“ *Pázmány* stílját *Erdélyi János* betyárosnak mondja. De van oly része is *Kalauzán*nak mely trágárnak mondható, mely legalább eredeti kidolgozásban ifjak és nők szeméi előtt elvonandó. *Balásfi* erőteljesebb, de elég ügyes beszéde nem annyira piszkosnak mint kofainak (*λοιδορεῖσθαι ὡς πρὸς ἀστρόποις*; Aristoph. Ranae.) mondható. Szerzőnket sem menthetni. Az ő gondolatainak írja is csak addig foly derülten, tisztán, míg ellenébe bármily kis akadály nem vetődik; azontúl zavaros, habarékos s olykor eltaszítóan bűzös lesz, melyet legfőleg a nyelvész durvább érzékei tűrhetnek el. Nyugodjanak békén — mondjuk *Eichornnal* — e nagy hittudósok! Munkájoknak haszna lehetett; de léloknemesítő hatása nem volt. Sajnos hogy külföldön hamarabb lezajlottak eme viták, vagy korábban megszűntek azok riúságai; nálunk még a XVIII. század végén is beszélgették *Pázmányt*, *Balásfit*, s bezárva tartották *Geleji* s *Alvinczi* utódainak ajkait, mikor már külföldön a feledés mélységébe, a tudomány megtisztult árfjai alá temették az egykori viták felkavargott tajtékjait. Már *Calixtus* szelidebben szólt, már *Chillingworth* megvetette a latitudinarismus vádját s levetkezte elődei vitatkozási *virulenciáját*. Gyönyörülök s ma is tanulságul veendőek Ch. szavai *Hallammal* (II. 423.). Még szebbek, melyeket e kor legnagyobb tudósa *Müller M.* mond összehasonlító vallástani és mythologiai töredékei (Chips from a german workshop) előszavában, melyekre útasítani azért engedtessek meg, mert korunk egyik legnagyobb nyelvtudósától származnak!

III.

Vitáiról egyébiránt érdemes tudósunk így szól (V. T. I. Előbesz.) „E vetélkedéseknek talám ugyan nem is kellene lenniök, ha az ottan-ottan támadó ellenkezőknek alkalmatlankodásuktól nem kétségserítőténék; de valamíg az igazságnak ellenmondói lesznek, minékünk mindaddig kell azt tőlök oltalmaznunk; valamíg farkasok lesznek, mindaddig kell a juhokat a pásztoroknak azoktól őrizniök.“ Nagyon is hibásan fognók fel ez ember s kétségkívül sok mások jellemét, ha polemikus buzgólkodásaikban mást nem találunk, mint vallási indokot, a meggyőződés dogmatismusát, a hitettségért buzgólkodást, az ezzel járó kemény elfogultságot s tán fanatizmust. Volt egy más rügó is: a hazafiság lelkesedései. Mikép vitatták el embereink egymástól a hazafiságot, mikép féltették — hogy így fejezzem ki — egymástól a hazát, miként okolták egymást annak nyomorúságaiért a XVI. századtól kezdve! Az e tekintetbeli ellentétesség a XVI. XVII. XVIII. századokon keresztül nyomonkövethető s nem tudom, halvány színben nem mai napig nyomonkövethető-e? Annyi igaz, hogy a hon ezen féltése, a hon szeretetéből származó eme féltékenység, hon elleni minden bűneink mellett is megvolt öcinkben, megvolt a jobb, mint a rosszabb időkben, Közélebről a XVII. században nem csak *Zrínyi* és a század végén éltek, nem csak a II. *Rákóczi György* kora eseményeit megért és megsiratott *Medgyesi*, *Szalárdi* emlékeznek minden lépten nagy fájdalommal s aggálylyal a hazáról, hanem sok előbbieik, és épen ezen mi érdemes írónk is, ki Erdélynek legboldogabb s még sem eléggé boldog és nyugodt korszakában élt, *Bethlen G.* és I. *Rákóczi Gy.* idejében. Honnan e kétségbeesést kifejezések: „szegény megaljasodott nemzetünkben levő ezondorlott anyaszentegyház“ (Grad. Aj. lev.) ismét *Rákóczi* fejedelem előszavában „az utolsó fogyatékára jutott nemzetünk végéhez közelítő idejében“! S ily kifejezések özönnel találhatók az akkori írónál, főkép az erdélyieknél. Minő sejtítés, vagy előérzet okozza ezeket? Szerzőnkből is sokszor kitör a honfiúi vágy és panasz, bosszankodás és fájdalom. Megérdemli, hogy e tekintetben is esmertessük őt s vele együtt némileg korát

és feleit. Hazafiságát természetesen a bűnök feddésében tünteti ki, mint számosak világi s előkelő kortársai közül. Mert a bűnöknek tulajdonítja a igen méltán a hon szenvedéseit. Ily értelemben mondja hogy vétkes nemzete az egykori pogányság, az újabbkori bálványozás, végre az ő idejebeli kicsapongások miatt. Ezekkel érdemelte, hogy ma is a török igája alatt nyög, mely nem tűrhetőbb, mint az izraeliták egyiptomi és babyloni fogsága volt. E bűnök az ő korában még inkább megrögzöttek s eláradtak, mint valaha: „Ingrati erga Evangelium sumus, libertate christiana abutimur, luxu, lascivia et omni turpitudine diffuimus, Baccho Venèrique sacrificamus... nominales non reales christiani sumus. Quid ergo jam nisi extremum Ungaricae gentis fatum restat?” A török tatár a testiektől, a jezsuiták a lelkiektől fosztanak meg bennünket. Most vallotta be egy antijesuita (jeszuita), hogy egy világi főúr előtte fogadta, miszerint a katholicismust nálunk is helyre állítandja. Úgy lett Erdélyben is, mint ama szomszéd tartományokban: szörnyű bálványozás fenyegeti a magyar népet. (Praecon. II. 863). Majd az idegen népek öltöztének majmolását vádolja (u. o. II. 50). Az előkelő nők olasz, francia, német viseletet utánoznak. Nyakfödőkkel, ékszerekkel, karperecekkel, álhajakkal, szemöldök- és arcfestéssel „bécsi bábokká” teszik magokat. Sisak módjára tarajos fejkötőt viselnek. E miatt gúnyosan s valódi ékesszólással kel ki a „gynaekokratumenosok” ellen (u. o.). Másutt a költséges temetkezés ellen dörög. Annyit költenek temetésre, mennyivel évekig beérhetnék háztartásra. Drága ruhákba öltöztetik halottjaikat, gyémántos gyűrűket vonnak ujjaikra, arannyal ezüsttel mognakott kardokat, buzogányokat raknak melléjük, mintha a férgékkel is lehetne s kellene harszolni (u. o. II. 83). Nem áldotta-e meg isten a magyart sok jótéteményeivel. A bálványozásról az evangélium ismeretére, majd ismét az apostoli tiszta keresztyénségre hívta el, bőséggel adott nekik lelkipásztorokat s bölcseseket. Intette sok áldásával, csapásával s égi jelekkel. [Mondanom sem kell, hogy ilyfélét, korához képest predikációiban gyakran érdekel. Például az álmokról (V. T. II. 380), az átokról (u. o. 365), megjelent lelkekről (Praecon. I. 389 stb. helyett)]. S hogy

háláljuk meg ezeket? Nemde kicsapongva élünk, isten szolgáit megvetjük és halállal fenyegetjük? Az erdélyi ember nem emlékezik Bástára és szörnyűségeire, a magyarhoni a téjjel mézzel folyó földnek török általi zsaroltatására, a nép ezroinek elhuzszoltatására, leváogatására. „Quid ergo adhuc restat? Finale excidium, nominis hungarici deletio, ut sit proverbium aliarum nationum ac exemplum justissimi dei iudicii.” (u. o. II. 310). Érdekes mikép fogta fel és hirdeti az ausztriai uralkodó iránti köteleztetését a magyaroknak. Tartoznak ennek engedelmeskedni, mint az erdélyiek a töröknek, mint electivus de nem haereditarius uralkodónak; mert így engedtek a próféták tanácsára egykor az Izrael fiai is a babyloni uralkodónak (regibus Babel). Eljő az idő, mikor amaz uralomnak vége lesz. Isten határt vetett az ily uralkodásnak, rendesen az 500-dik évet (u. o. II. 741). Kell-e imádkozni a pontificius fejedelemért? Igenis, míg az egyházat nem üldözi. Ha igen, nem lehet. Hát a török esászárért? „Definiendum aliis relinquo” (u. o. II. 750). Mi vesztette el Magyarhont és Erdélyt? A visszavonás. Innen a közmondás: „longum consilium, privatum commodum, odium intestinum perdidit regnum ungarorum.” (u. o. I. 424).

IV.

Közelebbről érdekel bennünket *Geleji K. I.* nyelvezete, vagy mint ma mondjuk, nyelvkezelése. Nem csak az igaz, hogy a stíl maga az ember. Az ember vérmérsékletétől, fizikai tulajdonságaitól nem csak az érzelmek fokozata függ, s nem csak azon nagyobb és kisebb hatás, melyet az érzések a gondolkodásra, a gondolatok menetelére és így a stílusra is gyakorolnak, hanem a nyelvezet, a szók milyensége, a szókinés nagy és kicsiny volta, a kifejezések finomsága és durvasága is. A milyen tájakon csapong át a lélek képzelődésének, szemlélődésének szárnyain, olyakról szedi fel a tárgyak képeit s azokkal együtt a szokat is. Innen némely író nyelveinek rendkívüli elvontsága, s más nyelvezet rendkívüli, s mondhatnók vastag realismusa. Míg amaz igenis finom kivonatot, az erősebb szerek egyéni ízét, anyagi sajátosságait el-

vesztett, közönyös, izetlen hasonszenvi folyadékot ad, emez igenis nedvteljes és húsos táplálékot, melyen több az ízlelni való, legalább testiesb természeteknek. Ily forma ellentétet találunk a bölesészeti irányzatú s igen magasba szállongó classica költészet termékei s a népies költemények közt. De más nemek is vannak. A kedélytelenségnek a rövides nyelvezet tetszik, az általános elvek rövid mondatokban, képek kiesinyben, az érzések nem kifejlésökben, levésökben, hanem lehűlt-ségökben, s mint magok utáni eredményt közönyt, unalmat, elfásultságot, vagy valamilyen hangulatot hagynak. A kedélyes író sokat érez és gondol, sok felől teljes erejökben fogadja el a hatásokat, sok mondani valója van; tehát a bőbeszédű vagy áradozó előadást kedveli. E szerint módosul a nyelv is. Ama rövides stílnak nincs szüksége, sem türelme a hosszú, teljes hangzatú szókhoz. Ama finom stílnak nem idegeihez valók a népies szók. Az ellenkezőknek ellenkezőleg. Van még más beszédem is, az újabb belletristicai s „ismeretterjesztő“ köznap előadás neme, melynek megfelel a „csevegés“ nyelve, híg és erőtlen folyadék, kevésbé fűszeres, kevésbé hevítő, de egyszersmind kevés táptartalmú élelmény. Ennek jó bármily mondat és szó, csak az igen erő- és élettelen nem. Nem dagályos; nem is igen van ügye sem mély, sem erős érzettel; nem szónokol, nem mesterkél. Ily stíl nem művészkedés, nem művészet szüleménye; egyszerűen chablonna dolgozás, kézművesség; a gépek egyenletes mozgású lüktetésére emlékeztet. Van ennek ellenkezője is. Oly nyelvezet, melynek minden mondata erőlködésre szülemlett és csak erőlködéssel érthető meg, mindegyike egy-egy vértolongsági rohamba vagy szívgöresbe kerülhetett nem-rendes vérforgású szerzőjének, egy percnyi emelkedést s alácsést okoz az olvasónak. . . . E századbeli vitázó íróink nyelvezete ismét sajtóságos. Igen magasra tudnak emelkedni s igen alant tudnak szállni. Feltalálják, felhasználják a legelvontabb tudományos szókat, de a magasságban harezolniok nem lehetvén, lelecsapnak a földre, bejárják a legalsóbb s legdísztelenebb helyeket, hogy a mit ellenfeleikre szórjanak, felszedhessék. Így nyelvezetök scálája — ha így mondható — lehetőleg terjedt, szóbőségök bámulatos. Előadásuk máltóságos, olykor valóban

ékesszóló, vallásos érzéstől meleg, szónoki műízlés által választékos; majd az akkor igen nehézkes és vaskos modor és sokélyes társalgás nyomait viseli magán, s a kissé vad lakomák ittasainak, s a kaszárnyai dévajsnak szavai által éktelen. A legszélsőbb tulajdonok mutatkoznak nálok. Így védik isten és az üdvösség ügyét. Bámulhatni, hogy egy magas műveltségű bibornok, egy nagy tudományú s főurak és nagy tudósok körében forgott főpap ily nyelven beszélhet? De a dolgnak az akkori emberek, s nem csak magyarok, műveletlenségében, az emberi szívet képző tanulmányok hiányában, a művészetek s fensőbb emberiségi eszmék elhanyaglásában, vagy sikéretlen tanulmányában találjuk magyarázatát.

De távol vagyok tőle, hogy a XVII. század minden nagyobb íróját egyformának tartsam, egy szabály alá vonni akarjam. A stíl egyéni tulajdon s a nyelvezet a stíl szerint különbözik. Hasonlók egymáshoz s ezélszerűen hasonlíthatók össze; de én azt mellőzvé, most csak *Geleji Katona István* nyelvezetét kívánom részletesebben ismertetni.

Feltűnő nála, s tán inkább mint bármelyik kortársánál, a szóbőség. A legelvontabb kifejezéstől a legvaskosabb realitást jelentőig, nála jóformán föllelhető. Az egyházi beszédben szükséges népszerűség nem indítá hogy amazokat mellőzze, a társalgási illem és finomság nem ösztönzé s nem óvta, hogy mint magyarázataiban alacsonyan és piszkosan természetes (lásd: p. V. T. II. kötet kezdetén Jézus származásáról), úgy szavaiban egészen triviális és idiotisticus ne legyen. Miután kész és képes volt tudományos műszókat rögtönözni s ezeket nála nem is reflexio, hanem az indulatos beszéd folyama, előkészület s erőlködés nélkül, termette meg, fakasztotta ki és vetette fel: úgy vetődik, mondanám vemededik a pórias, ma már demimonde-hoz illő szavakra. Ha szavai egész sorát összeállítva bírnók, akkor győződnénk meg egészen arról, mit most csak néhány példából láthatunk, hogy szavai közül hány nem találhatik *Molnár*nak, ő előtte 2—3 évtizeddel alkotott, s csak néhány évvel is megjelent szótárában, hány nem jutott be soha *P. Pápai* és utódai szókönyveikbe, s ekkép hány vezett el örökre a magyar szókinesre nézve. Ekkor lehetne azt is elhatároznunk, melyek az ő saját szavai

közül életre és fentartásra méltók, melyek érdemlik hogy eenyészszenek, vagy azon jargon körébe szorítottassanak, melyet az irodalmi nyelv sőt a műveltebb társalkodás sem vehet fel használatul. Hogy ily szók minden nép nyelvében vannak, kétségtelen; hogy olyan egy sincs, melyről a nyelvészet tudomást s tanulságot venni ne tartoznék, a külföld nyelvészeti irodalma tanúsítja. Ily okból idézek néhány példát *Goleji Katona I.* azon szavaiból, melyek korának s az utóbbi időknek szótáraiban nem lelhetők, vagy igen gyéren és változtatott jelentménnyel. Ilyenek:

kagyma. „A pictorok a képet elsöben csak szénvel imígy-amígy *kagymában* rajzolják.” (V. T. III. 1553). „Az ó testamentomi ceremonias áldozatok az új-testam. valóságának eleve, imígy-amígy, mintegy csak *kagymában* kirajzoltatott homályos ábrázata” (V. T. II. 612). Megfelel e kifejezés *Monoszlainál* ennek: „midön az képiró az emberi testnek képét írnia akarja, minekelötte teljességgel megábrázattassék, annakelőtte homályosan megábrázattassék” (Mátyás Fl. Ny-tört. Szótár 144).

fityöft, fityész (népnél ma is) „a rágalmozók a mások munkáiban a dieséretre méltó dolgokat nem is *fityöftik*, hanem a fogyasztásokat *fityészik*, büszkélük, keresgélük” (V. T. II. Elöbesz.).

kanyogat, hajigál (T. T. Elöbesz.).

megnyögellik a föld.

fraska (tájbeszédileg ma is) fruska? (V. T. I. 1181).

eltébül, eltébolyodik, megtébtíják az elmét. (V. T. I. 652. V. T. I. 1155).

kisztek (késztet, kisztet fn. ettől készteni vagy kisztetni?) „az óv ember csalárd *kisztek*kével szüntelen veszedelmünkre igyekszik” (V. T. I. 919), „az ördög *kiszteke*=ösztokéje? (V. T. II. 613), *kisztegot* (Grad. Aj. lev.).

eszmélni magát. „Eszméljétek meg magatokat” (V. T. I. 920), megeszmeálni valamit (T. T. II. Aj. lev.).

vaskondé! absconde. Deák-jargonhoz tartozó szó. „Csak vaskondét mondanak egymásnak, és a suba alá rejtik a mit szeretnek (V. T. I. 971). Ily szó Balásfinál: *sóczé*.

szesz. „A barátok csak menjenek be szokott órákon

templumba, néha álmos szeszél (így!) . . . néha pedig alátan kelvén . . . néha pedig költsagos agyval . . . megnyerik az absolutiót” (V. T. I. 1141).

b. tü. Nem litera, hanem kifejezés, a szöveg szavai, folyama, szelleme. Ily értelemben: magyaráz „mégis ugyan azon bötükből” (V. T. I. 973). „A hol a bötü hozta, dicséretem (V. T. II. Elöbesz.).

friss, régi értelmében. Nem *fräiche*, ném. *frisch*; hanem: díszes, pompás, p. „fris ételekkel bötöljünk” (V. T. I. 1049). *szerszám*, füszer, péld. „szerszámós ital” (u. o. 937), szerzámotlan=füszeretlen (u. o. 1069).

szökég, tánczolás. Ilyformán Molnárnál is (V. T. I. 1050). *Szökhüllés*, ugrándozás (V. T. II. 303).

szivalni, péld. füstölt, szivalt hús” (V. T. I. 1079). Ma is szivalkodni=száradni, szikkadni (lat. siccus, kelt. sye).

észvesztés (V. T. I. 1051).

koforty. „Vaj ki öhajtják még most is ama pápista kofortyok a régi pünkösöd- és szentgyörgy-napkor bordeleyoskodásokat, még most is ugyan nyalják az ajakokat utánna, mi esett rajtuk a processió-járásban, a búza között, tserén hol széllel farkallásokban” (V. T. I. 1126).

igyehténi (ügy=így). Népnél gyéren ma is. „Jézus az ö vitézeit az örök élet ígéréttel *igyehtü* a nyomorúságok szenvedésére” (V. T. I. 1147). A templumba muzsikával *igyehtü*” (Grad. Aj. lev.). „Az olvasókat oda alá *igyehtem*” (T. T. Aj. lev.).

nyavalyítüni. „Neki nyavalyítám mintegy erőszakval szegény fejemet” (T. T. Aj. lev.).

sajlódás. „E világon való sajlódás” (V. T. I. 1150).

köpecze. Népnél ma is. „A ti elméteknek *köpecze*jében megtartátok” (V. T. I. 1170).

elsashutt. „A rab elsashudt czondráját varrogatja” (V. T. I. 38). *sashudik* Péchi Simonnál. *Saslödik*: ma is.

hevszkezik (V. T. I. 39).

vaszarkodik (V. T. I. 57). Ma is: vaszarodik, felvaszarodik=felemelkedik.

kabólgýáskodik, „az elme kabólgýáskodik” (V. T. I. 150 stb.). Ugyanez Balásfinál s többeknél.

tekintélni (V. T. I. 155) mint *képzél, nézél* (u. o. 179). Apáczáinál is *nézél*: ma *nézlel*.

őszinte, őszinte való. Előjön Molnárnál, utána P. Pápainál és Baróti Sz. D. Szótárában és szövegekben is sok helyett; de sehol sem oly sokféle kapcsolatban mint *Gelejinél*. Így: „noha az jó vég az *őszinte* való gonosz esolekedetet jóvá nem teheti“ (V. T. I. 950); „A fehér szín csak szintén *őszinte* való, minden egyéb színeknek ő közzéje való elegyedésétől tiszta“ (V. T. II. 326). „Az öröktől fogva magától *őszinte* való és megoszladozhatatlan egységű, Jehóvai természetben lévő és élő, állatval, hatalomval és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek három többségek fölől való mennyei titkos tudomány“ (T. T. czím). „Az egy *ő-szinte* való igaz Isten . . .“ (u. o. Summa).

sérő szemű ember = sérült (V. T. I. 199).

szikkely, czikkely; mindig így, mint *csitló*=csukló és csitkó=csikó (T. T. 477).

nagyozzák jó esolekedeteiket. Cseroi, Molnár s P. Pápainál is (V. T. II. Aj. lev.). Virágnál: fennagyozzó.

szakványi imádkozások (V. T. II. Aj. lev.).

vérhűtés v. *vérhűdés*. Molnár, Medgyesi és P. Pápai is (V. T. II. Aj. lev.).

vekegni, ma *vekengeni* (V. T. II. Aj. lev.).

enyege. „Nagyságod oltalmának enyegéje alá ajánlom.“ U. o. Molnárnál és P. Pápainál: *onyegetni, coelare, occultare*.

udűségcske, idűcske u. o.

elsarátodott (így!) és „elszakaszkodott nyavalyás izraeliták“ (V. T. II. 247). Czeglédi Istvánnál: *olhullámodott*.

esoros, népiesen ma is: kereset alatt való (V. T. II. 264).

párttartó, pártfogó (u. o. 264).

tsáfondár ember (u. o. 310).

bor-ember (u. o. 312).

kudorgani a király előtt (u. o. 322).

dúczolja Sz. Mária Jézust, népnél: *dútyol* (V. T. II. Előbesz.).

ipallás, ipal'ani=színleni (V. T. II. 1331. stb).

esapzi, sirka (zsirka?) katonák, suhanczár inaskák stb. (u. o. 326).

mocskondani (u. o. 327).

czincziuskodás (u. o. 355).

lepegetni, takargatni. „A papok nötlenségének tisztatlanságit nem lepegetjük (u. o. 355); *lébi* köntös (V. T. II. 390); *lepenyeg* (u. o.).

ártatlanítja, Krisztust ártatlannak ismeri (u. o. 364).

együld (u. o. 365), a népnél ma is: együtt=azonnal; a künsági népnél: *igyók*, talán *igyóld*, Molnár és P. Pápainál.

guggolódo *árgolódo*nak. Utóbbira nézve v. ö. lat. *arguere*, *argutari*, francz. *ergoter*. Guggol előfordul gányol jelentémenyvel előbbi és egykorú írónknál: szerzőnknel is például a Grammatikácskában (V. T. II. 489).

pohárnik, pohárnok (u. o. 522).

hehegve, léhegve (u. o. 569).

tsömély „avagy here.“

tsimpalkodik, „az emberben *tsimpalkodik*=*csimpajgódik*“ (u. o. 610).

csitló, csukló. „Kezeiben és lábaiban ropogtanak a *csitlók*“ (u. o. 623).

csélesapva, tehát ige: *csélesapok, csélesapsz* stb.; ma is: *csélesapó, csélesap* (T. T. 351).

ivat, ivadék. „Enyedinél asszony-állattól az ő *ivatának* itéletek szerént Erdélyben nagyobb nem született“ (T. T. 1041).

tapasztalhatósan (T. T. 474). Így: *kirekesztősen, berekesztősen* stb.

alkalmatosítani, mint *ártatlanítani*=ilyonnek nézni; *bizonyosítani*, bizonyossá tenni (V. T. I. 712); *ismétlenni* „haszabad az *iterare*-t így kimondani“ (V. T. II. Előbeszéd. C. 4. V. T. T. 476), többszöríteni (V. T. II. Előbesz.).

külömbözetlen, indifferens. „Külömbözetlen *ceremonia* a *térthajtás*“ (T. T. 990).

meghiúsodni, megürülni. „A *tévelygők* gyülekezetei *meghiúsodának*“ (T. T. Aj. lev.).

taklacz, hitvány ember? (T. T. Aj. lev.).

károlni mint *javalni, rosszalni*. „Károlják hogy főember ruháját olyan akasztófára való rossz ember viseli“ (V. T. II. 467).

takarék (V. T. I. 916).

kéntat, kintat, kuntat. „Szent Péter kéntatja Krisztust, hogy ott maradjanak“ (V. T. I. 1177).

enyett. Előfordúl Molnárnál, P. Pápainál és Baróti Szabó Dávidnál, de oly sok változatban, mint itt, sehol, bár tovább állott fenn a második templum, ismét az *enyett* annyi változásokat szenvedett“ (V. T. I. 685). „Könyörgés *enyett* tunya életet élnek a barátok“ (V. T. I. 1136). „Mi ő *enyette* a péntekességtől megmenekedtünk“ (V. T. II. 411). „Mit nem tesz a szorulás az embernek? A földet is kopirtálja ha felvehetné, a kórószálhoz is ragaszkodik, hogy *enyette* magát megoltalmazza“ (V. T. I. 176).

doblani. „Az Isten maga ösztönözte és doblotta a reformátorokat“ (V. T. II. 1028). Érdoblás Bertalanffinál is.

Új szavairól alább szólok. Ennyit elég lesz adnom mutatványul, hogy szóbőséget megismertessem. Hogy szókincse befoglalta nem csak a tudomány elvontabb szavait, hanem még inkább és még teljesebben a közbeszéd triviális kifejezéseit, úgy hiszem a fentebbiekből gyanítható. Hol az izgatót, folytonos hevületben beszélő embernek valamely érdeklő tárgy, vallástani vitás kérdés jó keze ügyébe, ott omlanak elő az innen-onnan felkapott, gyakran újdun színezettel szerkesztéssel alkalmazott, sőt nem ritkán eredetileg is alkotott szók és kifejezések. Így midőn az Enyedivel „egy inon futó“ eretnekekről (V. T. I. 260); Pázmány és mások bélpokloságáról s „pokol szájáról“ (V. T. II. 348), czigánykodásairól, a világnak „nagy festumra pökő akaratos“ fiairól, kik bal szemmel néznek a szegényre (V. T. I. 535), a barátok „költsagos agyáról, kabólgéyáságáról“ (V. T. I. 1141), a Jézus eleni „gezemize“ kérdelkedésről“ (V. T. II. 319), és a szentek „terzse-morzájáról“ (ereklyék) (V. T. I. 1120) beszél. Leírhatatlan triviális szókbeli bővölködése, mely csaknem undorítóvá lett, midőn Sz. Mária tejéről szól (V. T. II. Aj. lev.), midőn Krisztus halálát élénken és részletesen, de oly aesthesistelenül írja le (V. T. II. 407), hogy két lapon át a pökés szolgál fő tárgyául. Ily keménységgel, ha nem trivialitással szól azon „előlkölt emberekről“ kik azt állítják, hogy Magyarországnak „jobb pusztán maradni s rókáknak farkasoknak lakó helyekvé lenni, hogysémmint evangélikus keresztyének lak-

ják“ (V. T. II. 365). Így szól „a nyirett nyakú tar papokról“, a „magok nagyzó fenn pökő papokról“ (V. T. II. 268—271), a „latrikámos füzfa poétákról“ (Grad. Aj. lev.). Így ama rossz énekekről: „bordély, szüható, megköltsgosodott nyalkalkodás, szavokat csontozó, poklos szájú kerítő ezenkek, amaz tudomány nélkül való balgstag buzgóságnak hagymázától megörjült barátoktól szereztetett bálványozó énekek—devotiónak szeszétől általverotott barát tépelődéseiből összeagatott raggatott, kellemes virág-énekek“ stb. u. o. Ily eredeti vagy önálló szók bőségevel szól, midőn örömet fejezi ki, mondván: Bethlen G. fejedelemnek legelső gondja is az lön, hogy az idvességnek lecsüggedt és csaknem leszogott szavát felemelje. . . . a Krisztusnak és a Sz. Léleknek lesepüllődött méltóságát helyre állassa (T. T. Ajánl. Előbesz.).

A purismusra hajlandó s szókat válogatni s alkotni képes és hajlandó írónál idegen szókat is találunk. A tudomány latin műszavait lefordítja vagy körülírólag magyarázza, melléjük tévé a kísérletül alkotott magyar szót, vagy értelmezést, péld. „*valor*: böcs, mineműség“, „*pronunciálja*, itéli, kiáltja“, „*inquisitio*: vallatás“ stb; de a népies idegen szókat meghagyja eredeti alakjokban. Ezek nem oly természetűek, hogy magyarrítassanak, vagy értelmeztesenek. Ilyenek: hupolni (?) pritskelni, hancsár, hengér (hóhér), haczoka, spēkel, kőcipő, fraska, kurva, slejt, hacser („a pápa az ő bársonyos hacserival“), tsömély, árgolódik, taklác stb.

A mily erélyes, önálló, változatos a szók, ép olyan szerzőnk a szókötés körében is. Sok régies kapcsolatot, mai nap már ismeretlen vonzat, s néhol a szükséghez képest latinos mondat-alkotás is található nála, s bizonyynyal kortársainál is. Ilyenek: „azt eredtem megmutatni“ (V. T. II. 466), „ruháját előtte torka verve (na: torkon verve) viseli“ (V. T. II. 467), „az emberi csontok mezítelenítő s agykoponyák koppasztó helyen“ (a tárgyrag régies elhagyásával u. o. 612), „ollyá (v. olyvá) tartasuk“ (u. o. 323). „Ha ez nem tulajdonul mondatott bálványozás, nem volt soha az ég alatt bálványozás; s mégis sajnálják ha ki őket bálványozóknak érinti mondántania“ (így!) (V. T. Előbesz. d. 1.). „A feddőzésben annyira nem mentem; dicsértem a hol a bötü hozta,

azért azt is illeténettem^a (így!) u. o.; „megelégedettséges vagyok benne“ u. o.; „bokorugró kurta palást“ (V. T. II. 385), „conditiójával, há-jával megfenyegetni“ (V. T. II. 429). „Ha Christus uralkodását el nem szenvedhetjük, ő is együdü nem pásztori módon fog bennünket legeltetni, hanem mint engedetlen szolgálival úri módon kezd bánni és nolle velle is, kosúl bakúl a dobszó alá fog velünk hallgatattatni“ (V. T. I. 661); „magát az izraeliták közül legvitézzebbre író philisteus Góliáth“; ma is: írja magát. (V. T. I. 1146); „gyomrok düllyetéig töltöznek“ (V. T. I. 1078); „valakihez bünbocsánatért békélni“ (V. T. I. 1120). Előfordul régiebknél is, a megtartást érdemel: „ez sem áll keresztül“ (nem akadály. V. T. I. 183); „az énekszóval való isteni dícséretet szokásba kelének“ (Grad. Aj. lev.). „E kívánság mind annyiszor izgatott bennem“ u. o.; „nem óhatom szó nélkül“ u. o. „Ez nem valami ördögi fraska, nem a sátánnak világosság angyalává való tűnése“ (V. T. I. 1181); „ne fuss el világúl a te rád támadt lelkiismeret miatt“ u. o.; „félek rajta“, több helyt s többeknél.

Különösebben latinus fordulat található ilyes mondataiban: „az Isten nem mondatik magában megjelentnek lenni“ (T. T. 328). „Az Izrael nem mondatik ő népének lenni“ (T. T. 317). „A Kaínt állíthatjuk elsőnek löttnek lenni“ (T. T. 317). „Jézus tegnap és ma, és mindörökké azonnak löttnek lenni és lejendőnek tanítja“ (V. T. I. 246). „A mi mesterünk ezektől hall (audit) gonosztévőnek“ (V. T. 268). „Themistokles hazájáról jól érdemelt“ (V. T. II.).

Mutatkozik szerzőnkél a latinosság a szórend szabálytalan voltában. E tekintetben még a XVII. század olvei nem voltak megállapodva, vagy legalább egészen megerősödve. Molnár Zsoltáiraiból elemi mondattanaink is hoznak fel példákat. Még számosakat vehetni a régiebb írókból. Egyet-kettőt mutassunk fel szerzőnkéből is. „Ha semmi bizonyosságunk nem volna reá is“. . . . (V. T. I. 180). „Mennyivel az istenek drágolatosb jótéteménye a váltság a teremtésnél: annyival ez nap méltóságosb az ember teremtésének napjánál“ (V. T. I. 480). Ekkép igen gyakran. De elnézőknek kell lennünk. Ma már a szabályok megállapodtak, formuláz-

tattak s általán ismertek és még sem alkalmazkodunk hozzájuk. Talán a tájbeszédi eltérések hatalmasbak az irodalmi nyelv szabályainál; mint a szokás a törvénynél.

A stíl és a nyelvezet nem egy, bár oly sokszor feleseljük e kettőt, kivált iskolákban; stílt akarván tanítani, nyelvet tanítunk; külsőséget, mely amazzal együtt jár, de nem egy s csak oly viszonyban van, mint okozat az okhoz, alak a lényeghez, forma az *esse*-hez, mely *dat formam*. Ha Geleji K. I. nyelvezetét figyelemre méltónak leltük, úgy stílját is tanulmányra érdemesnek fogjuk találni.

Első tulajdona a méltóság. Erejének, magas álláspontjának, fenséges érzületének tudása és előtte tartása teszi beszédét sok helyt nemosen komolylyá, ünnepiesen lassúvá s a benső tartalomhoz képest mondatait terjedtekké, periodusait hosszasokká, szavait nyomatékosakká. Ily bensőt és külsőt találunk több írónknál, de külföldieknél is, például Franciaország nagy sermounaire-jeinél, a magasztos Bossuet-nél s némely társainál. Csak hogy a miénk vitatkozási hajlamok s koruk társalkodásának amaz alant járó módja, a társalgási beszédmód trivialitása miatt ennek alá, melytől magokat nem óhatták. Így a Graduál ajánló levelének valóban magas cothurnuson járó beszédét, mely egy-egy darabig felhangolja az olvasót, onnan-onnan köznapi sőt alacsony gondolatok, kifejezések, vitatkozó eltérések, durva szók szakasztják félbe, s hatásában ezek zavarják meg. Igaz hogy szerzőnk még polemiáiban is olmes, áradzó, a hasonlatok összehalmozásában kifogyhatlanúl találós s ha szabad így szólunk, még szitkaiban is ékes-szólo. Sárt dobálgat és piszkos eszközöket, de oly mozdulatokkal, oly ügyességgel, mintha a lovagias vívás szabályai szerint működnek.

Másik kitüntető tulajdona az élénkség. A kor legjobb egyházi szónokai inkább dogmák fejtogetését, s az idvezítő erkölcsi tanításait, tanácsait emberi tudomány tantételeivé fagyfalva adván, mintsem a kereszttyénség örökre érvényes, a családi, társadalmi és állami élet minden mozzanatára alkalmazható elveit: nagy nehézséggel tudják beszédeiket kellően

élenkeké tenni. Így *Medgyesi* a híres ékesazóló lelkes beszédeinek kezdő részei, a nagy érdekű köz eseményoknál fogva, indúlatosak, vonzóak s csaknem elragadóak; de azonnal alább száll, meghül, és legalább ma már kevésbé érdekelt. Nem úgy van szerzőnkél. *Geleji* sohasem száraz, sohasem unalmas. Hyenné válnék, ha népszerű felfogás és vonatkozások, soha meg nem szűnő pathosz által nem érdekösítene s nem kellené magát. De midőn minden tételt alkalmaz, minden előjövő igazságot erkölcsi oldaláról is néz, s néha erőltetve is megragad az írásból kivett egyes szólásokat, még kevésbé fontos kifejezéseket is, s minden lépten tanulságot von ki: kedélyének mélysége, forró érzései, haragja kitörései, élcei s néha csaknem játsziságig csapongó évődései érdekessé teszik tárgyalását, messze elúzik az újabbkori olvasó unalmát is. Tagadhatlan hogy ma nem élvezhetjük mind ezt úgy, mint saját korában. Ma különösnek, kirívónak, bizarnak teszük, mi egykor, saját idejében, őszintén, természetesen élvezhető volt; egynémely részlet pathetikumára ma már a komikum színezetét adja az előbbi álláspont s felfogásmód elavultsága; de valóban sok oly részletre is találunk, melyet a nézetek változása sem fosztott meg érdekességétől, melyek érdeklő volta s hatása maig tart. Midőn az ó történelemből vett egy elbeszéléssel, egy adomával, egy emberiségi értékű erkölcsi alapmondattal, vagy igazsággal kezdé beszédét, vagy annak egy szakaszát, jó darabig elfeledjük a polemistát, jó darabig nem bántja érzésünket a XVII. század durva beszédmódja. Példákat idézni könnyű volna, de talán messze vinne s mellőzhető. Elég lesz csak utasítanom némely helyeire. Nézzük bár V. T. I. 480. és ugyanott a 495. lapon kezdett szép berekesztést. Vagy tekintsük ama szép sorokat, szép szónoki részteket, melyek a V. T. I. 51. 711. 1035. 1142. 1150. 1184. lapjain olvashatók. Innét a V. T. I. 144. 145. lapjait s ama tömört és gyors menetelű (creber) stílt, mely a V. T. I. 150—157. ismét 199—229 ll. található. Vagy szép allegoriáit, például a *Graduál* Aj. lev. utolsó előtti lev. 2. oldalán, vagy hosszú, de tartalmas és hangzatos periodusait, péld. a V. T. II. 598. 612. lapjain s ama lelkes és szép előadását, melyben Krisztus halálát kísért némely tüneményeket ír le V. T. II.

545. 548. Hasonló részlet u. o. 617. 622. I. Nyers, de erélyel s tüzzel teljes beszéd, melyben a hazugság neméről (V. T. I. 927), ugyan arról egy szép periodusban (u. o. 924), a társadalmi igazságról (u. o. 964. 969), a protestáns papok szegénységéről, a pápások nagyzásáról ír (536. 537. u. o.).

Sajnos, hogy nem bírja állandóan fentartani a súlyegyet; a méltóságos és pathetikus beszéd könnyen és hamar trivialitásra hanyatlik, hajlandó lévén élénken, élothíven s szemlélhetőleg színezní. Ha komolyan megható diatyposist találunk olykor, nem sokkal utána nagyon is természetű realismus következik túlozva, néha épen kitörő szeszély és kíméletlen insultatio által, legalább mai illemérzethez képest, botrányossá fajúlva. Már említettem az emberi származásról (V. T. I. olej.) adott részletezését. Itt esodálattal és visszatevészel útalok ama túlesapongó részletre, mely a (V. T. II. Előbesz. e. 1.) *Mária tejéről*, emléjéről s az ahhoz ragaszkodó barátokról mondatik. Olyforma mint *Pázmány*nak már említett, s ma már loírhatlan czikke; mint *Keresztúr*nak „Felserdült Keresztúrénben“ a heidelbergi katechismus tehene, bár nem oly komolyan botrányos, mint *Pécsodrád*nak P. elleni incestus-vádjá, mely ismeretes vitáirátának előszavában olvasható. Amaz ezoknél, mondjuk, meglepőbb és visszatevésőbb. Hogyan vetődhetett ennyire az, ki hívatála és hívatása méltóságáról oly sokat tartott? A század társalkodásának műveletlenségéről, pajkosságáról, piszkos nyelvéről tesz ez bizonságot, s még egy más tanulságot is szolgáltat. A közép-kori szerzeteseknek egy-egy szokottabb, s mondjuk ki, kedveltebb elmélkedési tárgyak nem volt, mint Jézus esodás származása és születése. Hány ének szól, hány elmélkedés áradoz ennek körülményeiről és részleteiről. E tantétol által a vallás tana nem csak érzékiesítetteti, mint némely más által is, hanem színto elsikamlósíttatott.

Szerzőnk beszéde élénkségének s o mellett népiességének tényezője az adagiumok. Ezekre nézve eredetiségét vagy elsőségét más kortársai felett nem vitatom. De figyelemébrostésül méltó lesz némelyeket megjegyezni. Nem említem a gyakori kettőztetésekot, melyekkel tán legszabadabban s valódi önkényességgel bánik: éten-étszaka, újiton-újít, ál-

dozton-áldozni, újjóbbítón-ujjabbítani (V. T. II. Előbesz.); ezek a magyar s tán minden élénk nép-nyelvnek sajátosságai. Így a görögben is Homérosznál: ἀγορευσις ἀγοράς, ἀρχαῖς ἀρχαῖς, δαιμονοί δαιμονοί, "εἰπεῖν ἔπος; stb. Csak a sajátlagos adagiumokból mutatok föl. A jozsuiták — mond egy helyen — a királyokat sorosokká és levelesokká tették. Oly idiotismusok, melyeket csak a mai nép nyelvében igen jártasok értenek. „A lelkeknek is pereljen a lelkekkel!“ (V. T. T. 963). „Nem az a hét Enyedi!“ (V. T. T. 175). „Éhes consequentia, kellemes szép logika, Kolozsvárról költ; kár hogy nem eme, hadd tenyíznék!“ (V. T. T. 177). „Köti rá erővel mint az Úr borát!“ (V. T. III. 425). „Egy ebfutáson van vele“ (T. T. Aj. lev.). „Láttunk karóhegyen tar varjat“ (T. T. 350). „A szégyen vallva jó“ (V. T. II. 323). Nem fog a tóton a szégyen“ (V. T. II. 323). „Nagy kuhi esett rajta“ (V. T. II. 324). „Kezes-lábas hazugság“ (V. T. II. Előbesz.). „Nagy *dosa* (így) hitre esküsznek“ (V. T. II. Előbesz.). „Egy magyar érsek szokta mondani: pápistóságban gyönyörűség élni, de nehéz meghalni“ (u. o.). „Egy eben futott pórásza ezekvel ő neki is“ (V. T. II. 304). Kevés a sokból; de onnyiből is meggyőződhetni, hogy szerzőnk ép úgy megérdemli az erőteltjes magyarság kedvelői s az adagiumok és ezek által a nép természetes ősi bölcselkedése tanulmányozóiak figyelmét, mint bárki más, s állítani merom, *Pázmány* mellett inkább, mint más. Sok még a felhozott kevés adagiumból is nem kizárólag nála jó elő; de van, melynek alkalmazása s még tán rhythmusa is („Ékes consequentia stb.“) az ő rögtönzött elmeszokrája lehet.

Ily virágokkal díszesíti beszédét. Tehát nem gyengén illatozó, változatos színű, nemesített vagy épen üvegházi virágokkal, hanem hazai mezőkön, réteken vadon talált, erős illatú vagy színtelen, vagy kirívó színű növényekkel. De vannak oly részletei is, melyekben már gyengébb az illat, szelídebb a színvegyület. Tud beszélni nemesen, színezett s jó ízléssel virágozott nyelvezettel is.

E mellett van egy derék tulajdona nyelvezetének: az érthetőség. Rendesen, sőt állíthatni, mindig azt mondja, a mit jól átértett; úgy mondja, hogy jól átérthetjük. Beszélhet külföldiek után, fejtegethet azoktól átvett gondolatokat, deoly

természetesen, érthetően adja, mint sajátjait. Gondolatokat veszen át, nem nyelvezetet, mondatokat, szókat. A gondolatoknak is inkább csak magvait; úgy hogy a mit előad, nagyobb részt saját természetese, meglehet idegen magról. S e tekintetben ellentétes újabbkori írónk azon részével, mely a külföld észjárását annak saját felruházásában, alakjában veszi át, tehát idegen műnyelvezettel, sőt néha idegenek példánya után szolgálilag alakított mondatokkal és szókkal, kiknek észjárása e miatt miénkkel összevágni s reánk fejlesztőleg hatni nem bír. Ha e részben vetetünk valamit írónk szemére, az némi darabosság, elcsúszás vagy hibás javítás miatt olykor nem szabályosan alkotott, köllőleg be nem fejezett mondatok és körmondatok. Műszók hiánya miatti darabosság példáját láthatni (V. T. I. 937). Megesik hogy a *ki* vagy a *ha* szócskán kezdett körmondatot félig végezvén be, pontot tesz. Másutt *nán* vénnel rekeszti be a periodust (V. T. II. 387). Csekély kivételes fogyatkozások, melyek még a XVIII. század némely írójánál is találhatók.

Beszédeinek artificium rhetoricumát kifejtetni nem ide tartozik. Legyen elég csak annyit mondani, hogy azon élénkség, tüzzel és lélekkel teljes buzgóság, mely vallásos meggyőződés, alapos és részletes ismeretek mellett, melyeket e nagy paptól ellenfelei sem tagadtak meg, beszédszerkesztését is példányszerűnek véljük. Nem bír ugyan megszabadulni ama dialektikai megkülönböztetések szörszálhasogatásaitól, melyeket kortársaitól tanult, kik a logikát legfőbb tantárgynak s a polemikát a theologia-tanulás fő czéljának nézték; de ebben még is túrhatóbb mint legtöbb kortársa. Beszédei kerekdedebb ogészt, s többnyire eléggé szép művet alkotnak. Mi több, az egyházi beszédek szerfeletti hosszúságának nem barátja, sőt annak nyíltan ellene mond.

V.

A gyakorlat készíti elő s szüli az elméletet. Ki komoly dolgokról, fontolgatva s némi önállósággal sokat gondolkozik, a szók és gondolatok közötti szoros kapcsolatot, a különböző nyelvekbeli kifejezések közti eltérést, különbséget ész-

lelte, magas s tán új gondolatit szabatosan, s mégis természetesen, nyelve természetéhez híven kifejezni erőlködött, annál fejlődik a nyelvképesség, az által maga a nyelv, annak kezében szülemének meg új alakok, új kapcsolatok, de egyszersmind annak fognak az elmélet szabályai is felőtleni. A legjobb gyakorló fogja a legjobb törvényeket megállapítani, megszabni. Így lesz a nyelv öntudatos és bölcsészai hajlamú alkalmazója nyelvészszé, kivált a nyelvfejlés átmeneti korszakaiban. Így lett azzá Gelejünk is. Nem azon kezdi, hogy nyelvet vagy nyelvtant tanuljon, vagy épen grammatikát írjon, hanem vitatkozik és ír predikációit, polémiát, beszél lelkesen, buzgón tudományos tárgyokról, és tanít s ír példányul a legjelesb példányok szerint. Így érti meg lassanként mint előtte Erdösi, és sokkal utána Kazinezy, a nyelv elméleti törvényeinek, az írásmód, szóképzés, szófűzés szabályzásának mellözhetetlen szükségét. Mint ezek, úgy ő sem egyedül vagy szakbeli grammatikus. Nem előleg grammatikai nézetek egyik-másik nyelvtörvény megállapítására, hanem a gyakorlat vezetői grammat. szabályok elvonására. Nyelvtana nem tüzetes, nem kimerítő; nem is akar ilyen lenni. Csak a gyakorlat elősegítésére és saját gyakorlata igazolására készült. Tehát nyelvtan a gyakorlat szolgálatában s épen nem öncélű tanulmány. Csak egy fokkal értékesb ama jegyzeteknél, melyeket Székelynél, Bornemisznánál találunk vallástani könyveik mellett, az olvasás és írás elősegítésére. Theologiai fejtegetései közben merülnek fel megjegyzései, nem csak megjegyzései a magyar szóról, azok hangzatáról, írásmódjáról, származásáról, jelentéseik különbségeiről, alkalmas és alkalmatlan voltokról; hanem a nyelvek természetéről, eredetéről, értékéről; tehát például a héber nyelvbéli kifejezésekről, e nyelv őseredetiségéről szintúgy mint az idegen szóról, azok lefordításáról és így új magyar szók alkotásáról. Úgy van, mint legtöbb nagy elméjű író. Mélyen gondolkodik, szorosán különböztetget, új viszonyokat talál, új gondolatokkal s fogalmakkal bibelődik, ezeket élesen, szabatosan kitenni erőlködik, az általa használt nyelv szavait, ennek lehető alakjait a gondolatokhoz szabogatja; tehát kénytelené lesz az illető nyelv szavainak, szókincsének, mondatalkotási képességének elégséges vagy elégtelen

voltát érezni, utóbb tisztán átlátni, ösztönszerűleg vagy öntudatosan pótolgatni. Így lesznek néha a nyelv bővítőivé a költők is. Nem találunk elég komoly vagy játszi kifejezést s alkotnak újakat vagy szednek fel a népelet eddig fel nem járt köreiből. *Aeschylon*nál oly szókat találunk, melyeket a tragikai Músa magas röptében szült, melyek ephemer élete csak addig tartott, míg a nagy költő élt, melyekről mint előtte úgy utána sem igen bírt tudomással az irodalom és művelt körök nyelve *). *Aristophanes* ismét új szókat érez szükségeseeknek, hogy kigúnyolja ama költő s mások új szavait, új fogalmait. Szavai nagyobb részt másoknál nem fordulnak elő. *Shakespeare* ha mást nem, új szóferdítések, szójátékok özönét mutatja fel s alkotja is, azt tanusítván egyrészt, hogy korában és hazájában a társalkodási nyelv az ilyeket megengedte, másrészt hogy neki elég kifejezést a magasb művelt nyelvezet nem adván, alsóbb körökből kellett szókat előszednie, s legalább új élcezes kifejezéseket alkotnia. Hogy pedig a tudomány műszók nélkül, és így a tudomány embere a műszók értelmének beható vizsgálása, világos felfogása s ily szók alkotásával foglalkozás nélkül meg nem élhet: igen természetes, és saját tudósaink példájából látjuk kik ez ügy felett oly sok ideig és sokat elmélkedtek és vitáztak. A logika a dolgok megkülönböztetésével foglalkozván mindúntalan a nevekbe botlik; a nyelvészet a szójelenté-nyekkel és így a megkülönböztetéssel, rokon és külön fogalmakkal, tehát logikai foglalkozással kénytelen vesződni; mint többek közt a *Becker*-féle nyelvtani álláspont meggondolása elismerteti. Mint egyszerre jött létre kezdetben az embernél, jön ma is a kisdodeknél, a gondolkodás és beszéllés, úgy nem válhatik el e két dolog egymástól az idők folyamában, s nem hagyhatja el egyik a másikat fejlődésében. Valódi gondolkodóknál mindig fejlődik a nyelv, s csak is ezek érdemlik sajátlag a tudós nevet. Valódi nyelvész mindig tesz valamit a gondolatok tisztázására az emberiség fő eszméinek genetikus fejtegetése, azok történetének kiszámítgatása által. De azért

) Eorum quae in re Aeschyle vindicari possunt. . . major pars enim auctore et nata est et occidit. Todt. De Aeschyle vocabulorum inventore. Halle 1855. (Programma. d. königl. Paedagogium) 1. 2. 3.

nevezzünk-e minden valódi nagy tudóst nyelvésznek, s nevezzük-e például *Geleji Katonát*? A kérdés eldöntésétől nem függ szerzőnk érdeme, mely nem nyelvtani szabályaiban, hanem ezek gyakorlati alkalmazásában keresendő. Ez utóbbi által tette magát példánnyá. Hogy azonban a szó újabkori értelmében nyelvész nem volt, egy tekintet a nyelvtudomány magyarhoni történelmére világossá teszi.

A XVI. század a philológiát élesztette fel, a sajátlagos nyelvészetre nézve keveset tett. A több nyelven kiadott *Mi atyjánk*, a több nyelvű szótárak csak gyarló előjáték voltak ama tudományhoz, mely később, s pedig jóval később született meg. A grammatika vagy „ars brevis loquendi, scribendi etc.“ egyszerűen valamely egyes nyelv törvényeinek összegyűjtésében s módszeres tárgyalásában munkálkodott. A nyelvészet (linguistica, glottologia, glottica) a szógyökök felkeresésével foglalkozik, s ehhez képest okvetlenül hasonló tanulmányt tesz fel. Ezt a régi görögök alig sejtették és kezdték meg, bár nyelvtudományt annyit írtak, s oly korán kezdtek a bölcsészeti nyelvtan legfőbb kérdéseiről gondolkozni. *Plató* Kratylusában komolyan és nem komolyan elemez, összetettnek nézvén néhány szót; a legegyszerűbb tökre, de ritkán a valódiakra fejtve fel, s a valódi elemzést inkább tévütra vezetve, mint előkészítve; csaknem úgy mint nálunk nem régebben *Keresztési, Kalmár, Vida* és többen. *Apollonius* az igék személyragait névmásokból kezdi leszármaztatni, s így eljut az összehasonlító vagy fensőbb nyelvészet küszöbeig, de tovább lépni nem bír, épen az összehasonlítás mellözése miatt (*Egger* *Apoll. Dyscol.* 46. s köv. l.). A görög nyelvtanirók vállain emelkedtek fel a rómaiak; de valóban alantabb maradtak mestereiknél. *Aulus Gellius, Festus* szóelemzései még annyira sem bocsúlhatnak, mint *Plátónak* legalább éles elméire mutató fejtegetései. Már az alexandriai íróknál divatba jöttek az etymologiai fejtegetések, a nyelvtan egy részévé lett az *ετυμολογία εἰρησισ*; de utánok s a középkorban csak valódi alapelvek nélküli szóferdítések, szócsavarások, szójátékok divatoztak; a valódi tudománynak nyoma sem mutatkozik. Így *Isidorus*nál, ki encyclopaedicus könyvében, minden általa tárgyalt fogalom nevét fejtegeti, de helyesen csak a legköny-

nyebbeket vagy világosan görögből vettek. Így fejtegették a középkorban a helyneveket, latin szókká tevén azokat is, melyeket az utóbbi idők celta s germán eredetűeknek bizonyítottak: így származtatták *Pannoniát panistól, Dézst Deustól, Posonyt Pisistól* stb. Így jöttek divatba az ismeretlen eredetű, és csupán hangzat után fejtegetni kísérlett tulajdon nevekben a koholt mondák, melyek sok nemzet s többek közt a miénk ősi történetét húzamos időre beburkolták (*Almos* az álomtól, *Munkács* a munkától, s tán *Szer* is a szerződéstől stb.). Ily eljárás egyébiránt minden népnél előfordúl, többek közt a legalább mythológiájára nézve nem eredeti ösgörögnél is, mint erről a *Zeusz, Apolló* s más istennevek egykori és mai származtatásának egybevetéséből, s *Pott*nak nagy tudományyal írt, rendkívül érdekes *Anti-Kaulenéből* meggyőződhetünk, mely mű nálunk még tudomásul sem vették. *Erasmus* a nagy literátor colloquiumai egyikében hoz fel egy példát miképen származtatnak egy szót négyféleképen s egyenlő ügyességgel korának etymologusai. Nyelvész a szó szoros értelmében sem ő, sem kortársai nem voltak. Nem *Reuchlin, Melanchthon* stb. Mert midőn héber, latin, görög nyelvtanokat írtak, fensőbb nyelvrokonsági s szóelemzési kérdésekkel nem foglalkozva, egyes nyelv alakjainak elsorolását, módszeres előadását tartották feladatokul. Míg az élő és holt nyelveket összehasonlítva nem tanulgatták, s kivált az ú. n. keleti nyelveket egymással és más fajtákkal össze nem vetegették, míg a természettudományok nyomozási módszere ide is nem alkalmaztatott, ama sajátlagos nyelvészetenk lehetetlen volt megszületnie. *Müller M. Leibniz*on s annak kortársán az orientalista *Ludolfon* kezdi a tudomány fellendülését; de ez csak a XVII. század végén következett be. Mi jögen keresnénk hát micinknél a XVII. század elején vagy közepén oly tudományt. Legfelebb az egyes nyelvek grammatikája körében jártasságot, józan methodust, elég széles látókört kell keresnünk.

Mit is tettek ez ideig nyelvtaniróink? *Janus Pannonius* műve elveszett; álláspontját, műve értékét sojteni sem tudjuk. *Dévai* elemi szükségre írta orthographiáját, melynek tehát grammatikai értéke is alig van. Ily értékű bizonynyal

a többeké is, kik vallástani munkáikhoz orthographiai, grammatikai jegyzeteket csatoltak. *Erdősinnél* látunk fensőbb hivatást s az öntudatos törekvésnek némely nyomait. A héber nyelv egykori tanára nem csak több nyelvet tudhatott, hanem valódi nyelvtanulói, mondani merném nyelvészi talentum némi csiráival bírt. A nyelvek szerkezetéről s analogiájáról gondolkodni hajlandó és képes is volt. Oly ember, ki a különböző nyelvekbeli kifejezések, hasonló vagy eltérő alakok s szókötési szerkesztések összevetésében gyönyörködik, ezek egymáshoz szabásában erejét kísértgetni szokta, s ki ez által saját nyelvképességét és nyelvealakíthatóságát fejleszti, kibén ennél fogva az elsajátított nyelvismeret, mint a jó földbe vetett mag ezer annyi gyümölcsöt terem. A nyelvet használni kezdi, talán először is fordításában. Eleinte mint Molnár is, hosszú magyar szóval rövid idegen szót akar fedezni, érzi a nyelv darabosságát, a kellő rövidegű, szabatos szólások, eléggé színezett szók hiányát, s kételkedik a magyar nyelv használhatósága felől, s csaknem elítéli. Végre midőn már sokat írt, elismeri hogy ez is hajtható anyag, melyből épen oly szép alakot képezhetni; elismeri e nyelv nemes voltát. Ezt maga beszéli el *Erdösi*. Némileg úgy volt, mint *Kazinczy*. Ez is eleinte idegen szókkal kívánta a szegény nyelv hiányait pótolgatni, utóbb eléggé gazdagnak leli ezt vad hajtásokban, tőkben és oltó-ágakban, s a purismust vallja és követi. *Erdösi* is magyarosítani kívánja a grammatika műszavait, melyek ma is az ősi idegen nyelven vannak meg Európa legtöbb művelt népének nyelvében; a hónapok neveit, melyek nélkül ma sem bírunk ellenni; véleményt mond a magyar nyelv természetéről, hasonlatáról, s végre etymológgá lesz a szó fensőbb értelmében, midőn a jámbort=jó emberből, *hót*=mensis, a hóból=nix származtatja, midőn az ember nevéből azólván a görög névnek nemét keresi, s a héber *enosh* szót, bár itt nem kellő helyen, elővonja, a hónapot a *holdról* s nem a *hóról* kívánja tehát *holdnapnak* neveztetni, midőn Pest német nevét (Ofen) említi (Corpus Grammat. 20. l.), utóbb pedig bevallja, hogy Buda=Ofen nevezetének okát nem érti, mi által mellékesen mondva, Horvát István ismeretes értekezését (Pest város Ofen nevezetéről) készítette elő; a váro-

sok neveinek eredetét keresi, mi legújabb időben is merész vállalat volna — azt kívánja, hogy a helységek eredeti nevezései kikerestessenek (vera urbium nomina exquirat. Corp. Gr. 20. l.), mire *Erdösi* nagyon méltó életirójának sem sikerült a mi idők tudósait felbuzdítani, sőt azt is óhajtja, hogy a melyeknek nem igaz nevek van, azoknak újakat adjunk (quae dignis carent appellationibus, nova vocabula imponat. U. o.); az articularól a görög, latin, német, magyar nyelv összevetésével értekezik (u. o. 27. l.), a kimondásra nézve a görögöt, latint egybeveti (u. o. 29. l.); a magyar és latin nyelv közötti nagy különbséget belátja, és a nyelvek összehasonlítását sürgeti (u. o. 32. 33. l.), a szerettem egyszerű alakot az igeragozásban mellőzi, mit azonban nem indokol; a magyar nyelv előnyét magasztalja s elhanyagoltását kárhoztatja (u. o. 74. 75. l.); mindezekben nem közönséges grammatikusnak mutatkozik. Ide járul hogy a görög gramm. műszokat mellékelni szereti, de *Diomedes* és *Donatus* műszavaikat óvatosan s bírálva használja, bár olykor gyarlón és következtetlenül még is. Így *recta* és *obliqua vocalis* egyrészről eredeti vagy primitiv (?) és megtört, másrészről hosszú s rövid jelentménynyel bírnak (Corp. Gr. 8. 9). E szerint például *u* v. *ü* *recta*, *ü* v. *ü* *obliqua vocalis*, *ā* *recta*, *ǣ* *obliqua*, például ebben: *hūs* és *hūs* (hős). Amaz *caro*, ez *μελλόποσις* (Corp. Gramm. 9. l.). Az utolsó ily értelemben fordul elő *Molnárnál* is, *P. Pipainál* is: *hős*=futurus sponsus, procus; tehát nem a mai értelemben, mely úgy látszik a népies használat, s *Bartfi* Sz. D. szótára nyomán állapotott meg. Mindezekből csakugyan a fensőbb nyelvészkedési hajlam nyomai tűnnek elő, bár mulékonyan és szeszélyesen, a nyelvtanuláshoz való kedv és képesség, a szónyomozásbeli éles látás, az összehasonlítás körüli gond.

Erdösi utóda *Molnár* volt, ki azonban a nem is ismert előd nyelvtanóának s a nyelvtantró magasb tulajdonainak nem lett örököse. Irodalmi munkássága nagyobb becsű s hasonlíthatatlanul nagyobb eredményű, mint *Erdösié* volt. Nyelvének komoly megvizsgálása ha meg nem ezáfolja, legalább is nagyon kétségessé teszi amaz állítást, hogy a XVII. század nyelvét Pázmány alkotta, vagy a mint néhol hangzik, „P. a

mai könyvnyelv teremtője.⁶ Mert nem láthatni be, mi van Pázmánynál nyelvbőség, nyelvalkítási képesség, erő s egyéb tulajdonok tekintetében, mi Molnárnál s egynémely elődeiknél is (Erdösi, Deesi, Magyar) nem található, s nincs eléggé kifejtve sehol, mi már, mióta e nézet iskolai tankönyvekben is hirdettetik, kötelességgé vált: mivel haladja meg *Pázmány Molnárt* stíl tekintetében is. S ha ez utóbbi bebizonyíttatnék is, kérdésbe tehetnők, vajon mely írónak s hol található P. azon hatása, az ő stíljának vagy inkább nyelvezetének azon nyoma, vonzó ereje, s ha P. alkotta volna is a magyar próza nyelvét, nem hasonló sőt nagyobb dicsőség-e az ének nyelvét úgy alakítani, mint *Molnárnál* látjuk, oly önállással, eredetiséggel, azon aesthesissel, mely a zsoltárfordításban az eredetinek (francziának) vonzó hatása nélkül gyönyörű rhythmust s csaknem szabályosan mérsékelt sorokat alkot? De fensőbb nyelvészeti törekvésnek csakugyan kevés jele mutatkozik Molnárnál. Nem volt ő héber nyelv tanítója, mint *Erdösi*; nem fordított görögből — s ha a mit fordított, minden dicséretet érdemel, például zsoltárai, korában megközelíthetlen költői nyelven advák is — ha szótára szerkesztésében nagy szorgalmú szógyűjtőnek tanúsítja is magát, s énekeiben mérész s talán] új szokat és szószerkesztést s valódi választékosságot találni is: még is sem ezen, sem egyéb műveiben, kivált pedig prózáiban lángelmű újítónak, nyelvtanában éles elméjű összehasonlítóknak s megkülönböztetőknak nem mondható. Nyelvrokonságról nem szól, a magyar nyelv szellemének a latin nyűgeiből kiszabadítására mit sem tesz. Ismeri korának polyglott nyelvészeit, szótáríróit, nyelvostályzóit, kik természetesen mind a biblia alapján állottak; van tudomása a nemzeti nyelvek némely grammatikái felől; ismeri a héber nyelvet, s azt tekintvén a többi nyelvek legrégebbi rokonául vagy épen szülőjéül, dolgozásában előtte tartja; ennek példája után veszi fel névragozásába a mutatívast, s teszi elől a tárgyi vonatkozás nélküli igoragozásában a 3. személyt. Van némi ismerete a nyelv eredete ügyében akkor fonforgott kérdésekről; sajnálja hogy a magyar nyelvet az illető tudósok nem érdeklik. Említi a szláv szók átvételését; a hangtanban és orthographiában összehasonlításokat tesz a cseh és újabb román

nyelvekkel, s ez legalább az elemiekben körültekintést és tájékozottságot teszen fel. Grammatikája bővebb, kimerítőbb mint Erdösié még eredeti teljességében is lehetett, az önállóságnak s nyelvési gúnynak sokkal csakélyobb jelével. Mert mindaz, mit Molnár nyelvtani munkái előnyére mondhatni, a grammatikus szorgalmát igazolja; de a mit Erdösi szóelemzéséről egy-két vonásban sejhetni, a nyelvbölcsész hívatásról teszen világos bizonytságot. Úgy vélem, Molnárnban a theologus túlnyomó, Erdösiben a literátor; amaz inkább a XVII., ez a XVI. század embere.

Oly erővel nehezkedett a XVI. század végétől fogva a theologia az idő szellemére, hogy miatta egy tudomány sem fejlődhetett eléggé. Már *Melansithon* panaszkodik egy felolvasásaira hívó szózatában, hogy Homér mint életében vak és koldús volt, úgy ama korban is kénytelen koldúlni műveinek a főiskolák termeibe bocsáttatását. Még is ama korban nem csak a külföldiek, hanem honfiaink közt is számosan találkoztak a classica irodalomnak nem csak kedvelői, hanem nagy készületű s mély tudományú búvárlói. A sok közül csak *Gyalui Terda Zsigmondot*, Eüripides több művei latinra fordítóját, s kivüle a görög és latin nyelvtanok íróit említjük. Most a XVII. században nem sejtjük nyomát, hogy iskoláinkban a classica görög nyelv nyomosan taníttatnék s kivált a költők gondosan olvastatnának, s általában ezen nyelv és irodalom a szabad és fensőbb művelődés vagy ama magas hívatású philologia céljaira használtatnék. Ha *Geleji*-nél vagy kortársainál görög szóra találunk, az okvetlenül az új szövetségi theologia valamely controversus kifejezése, vagy valamely görög hittaniróból, kedvezőbb esetben görög bölcsészből, a latin theologiai nyelv bővítésére átvett szó. Biblián, theologián kívül minden egyéb kicsinyiségnek, legfeljebb a nagy czél eszközüének nézetett. A latin nyelv volt az alsóbb iskolázás czélja, a fensőbb, azaz theologiai eruditio eszköze; ez volt minden mindenekben. De ennek tanulmányát is kisebb szabadsággal, kevésbbé aesthetikai czélzatból üzték mint előbb. Grammatikai írónk vannak. Még a török nyelvek grammatikáját is írja egy magyar, a fentebb említett *Harsányi Nagy Jakab*, de külföldön, úgy hogy művének címét

is nem a honi tudomány, hanem egy német író tartotta fenn (Eichhorn, Literaturgesch. V. I. 374 l.). A könyv címe: („*Colloquia familiaria turcico-latina. Coloniae Brandenburg. 1672*“). Voltak más kitűnő nyelvtanítóiak is. *Jászberényi, Keresztúri*nak amaz „apostoli embernek“ tanítványa, utóbb helyettese, methodusának Angolhonba átlántálója s nagy sikerrel gyakorlója, kiről *Bethlen Miklós* Önéletiratóban (I. 216. 219. 222. 300. l.) érdekes dolgokat mond el, és *Csernátóni*, kiről *Bethlen Imre* „*II. Rákóczy Gy.* idejében“ (9. l.) mondja, hogy *Keresztúri* módszerét Angolhonban megimertető. Nem is említjük *Sz. Némeli* s mások héber nyelvtani munkáit s *Komáromi Cs. Gy.* híres héber oratóját, mely egyébiránt magyar szókat is vet egybe héberekkel. De ama költői játékok (lusus poëtica), melyeket a XVI. század nagy kedvvel űzött, s ama műkedvellésből tett fordítások, görögből latinra, héberre, majd magyarra is, és latinból magyarra, melyeket a század legjelesebb elméinek *Erdősinek, Decsinek, Boraemisznának s Heltainak* köszönhetünk, az újabb külföldi irodalmak ama gyarló de nem értéktelen felhasználása, mire Heitai s többen mutattak példát, amaz alkalmi, de emelkedett lélekkel s nem mindig köznapi érdekből készült versezetek, szónoklatok, melyeket a múlt század hagyott, kevesednek, sőt csaknem elszűnnek. Nem vesznek embereink részt a külföldi nagy philológok munkáiban, mint *Houter* és *Wagner* tettek, mire egyébiránt mentségül szolgál a könyvtárak, kéziratgyűjtemények hazánkbeli hiánya is. De maga a latin nyelv is hanyatlak nálunk. *Pázmány* „*Peniculus Papporum*“ -jában, *Molnár* s már előbb *Fabricius* szótárában nem az a nemes latin nyelv található, melyet az aesthesis kedvel s melyet a XVI. század nem „unico Ciceronianus“ írói is kedveltek, hanem a latin nyelv, scholastica s olykor triviális jellemű vitatkozások, a tudós és az akkori időkhez képest művelt élet szükségéhez idomulva. Ilyen *Amos Comenius* könnyen folyó de művészet nélküli nyelve, melyről *Maróthi György* felett mondott emlékbeszédében méltán nyilatkozik rosszalva *Szilágyi Sámuel* („*Museum Helveticum*“ Pars. I. Tiguri 1746. 262. l.): „illorum temporum et nostra quoque fuit infelicitas, quod neglectis sinee-

rioribus purae latinitatis fontibus, in primis Comenii, aliorumque idgenus tenebrionum lacunis pueri macerabantur, perque laboriosissimas eorum nugas circumducebantur. Quas profecto qui unius assis hodie aestimandas putant, non magis mihi sapere videntur, quam bene olere qui in culina habitant.“ Ismét (u. o. 272.l.) „primus graecas literas edidit in exilio revocavit.“ Majd *Vestibulum*ait „areosáknak“, s *Januá-ját* „male cohaerens“-nek mondja (u. o. 273. l.). Valóban *Comenius* methodusa *) nem is volt más, mint nagy mérvű könyv nélkülözöttség a theologiai s közéleti latin nyelv elsajátítása végett. Ilyen *Keresztúrié*, s kit *Bethlen Miklós* annak méltó utódául magasztal, *Jászberényié* is, mint Londonban megjelent „*New Torch*“-ából átlátni eléggé módomban van. De e szerencsétlen gyakorlatot s az ennek alapjául szolgáló tanítási fő elvet, magok a szabad helyzetű világi férfiak is pártolták;

*) C. tanítási elve volt mellőzni iskolákban a görög nyelvet. Kimondá, hogy az iskolákból a pogányok könyveit általában el kell távolítani, vagy különös óvatossággal használni. Legelőbb *Senecra* és *Epicetusa* szorítkozni. Szavai megérdemlik, hogy idézzük: „Némely iskolások csak névleg keresztények; sajátlag *Terentius, Plautus, Ovidius, Catullus*, a *Musák* és szerelmei istenei az ő választottai; innen van hogy a keresztények közepett keresni kell a kereszténységet. Kévesük az előzusiakat, kik mihielyt a kereszténységet bevetették, minden efféle könyveiket megégették. Lehetséges-e ezután is a stíl kedveért *Terentius* és *Plautus* tisztátalanságait tanultatni?“ (*Jahns Jahrbücher für Philol.* 1868. II. 373—393, Schmidt Gesch. d. Paedag. III. 352). *Melanchthon* pedig igen kedvelte *Terentius*t; szigorú és szent erkölcsi mellett is elég farsa adomákat, élezekeket vegyített gyakran előadásaiiba, mint összegyűjtött munkáinak kiadott töredékeiből látható. C. ellen nem sokára hangzik panasz külföldön, *Morhof*, minden iskolából, hol valóban jó latinságot akarnak megtanítani, kizárandónak vélte a *Janus linguarum-ot*. *Lancelot* panaszkodik ama nagy terhetetéről, melyet C. könyvei az emlékező tehetségnek okoznak (Hallam II. 340). Általában is hogy tanították a latin nyelvet, elmondja *Hallam* (III. 369): „rossz falás vett erőt még magok a tudósok közt is.“ Szokatlan kifejezéseket kerestek ki *Pauviusból, Plautusból*; éles mondatokat affectáltak, s körmondatok keresett rövidségét, mi irányukat szárazzá, izetlenné tette. Az egyetemek s gimnasiunok is elhanyagolták a nyelv szépségeit. Henyén tanulták a latin új könyvekből, hogy felmentsék magukat a régieség tanulmányától stb.

többek közt a XVII. század egyik legjelesebb elméje *Beñ'en M.* is, kárboztatván a latin költők tanítását, mint a bibliai s theologiai tanulmányok érdeke ellen valót (Önéletirat. I. 252—255).

Így a philologia s emberiségi tanulmányok, valamint külföldön, úgy nálunk is szemlátomást alább száltak. A XVII. századból nem tudunk mutatni egy *Dulíthot, Tordát* vagy *Decsit*, nem egy kiadását, annyival kevésbbé némileg önálló magyarázatát valamely classicai szerzőnek, kivált görögnek, nem egyetlenegy kiadását az új szövetség eredetiének sem; sőt inkább mellözve, félreismerve találjuk a görög-római világ nagy íróinak s nagy embereinek szellemét, fennakadva a XVI. századbeli reformatio által kezdetben megindított emberies szabad fejlődést. A XVI. század inkább ismerte és szerette Plátó felséges eszméit, a tragikusok költőiségét, mint a XVII-dik. Ebben ha az ókor nagy íróiból egy-két mondatot idéznek, azok a legkevésbbé jelentékenyek, s legfelebb sententiositas és köznapi morál értékével bírtak. Még azt sem bírták azokban felfogni s belőlk kivonni, mi a keresztyénség szellemének, fő eszméinek támaszául használható volna; nem is keresték a keresztyénség eszméit sem, hanem dogmáit, az emberi észről talált s a szellemet megfagyaláló formulákat. . . . Más idők, s a szellem levegőjének más vegyülete kellett ahhoz, hogy Homérrt szeressék és értsék, s a fejedelmek tükörét ne *Cesáránál* vagy *Pataki Istvánnál*, s más idegen és újabbkori szerzőknél, hanem *Plutarchnál* és *Tacitusnál* keressék; s az *Annálisokat* méltón és nem oly együgyűen commentálják, mint *Zrínyi* tette.

Az idők szelleme a theologia nyomása alatt tartotta az emberiségi tanulmányokat, s nem engedte kifejleni a tudományt és szabad nyomozódást s ama methodust, melyet a természettudomány s vele minden tapasztalaton épülő tan követ.

Ily körülmények közt nem kereshetünk fensőbb hivatású vagy valódi nyelvészt *G. Katona Istvánban* sem. Hogy csak alkalmilag nyelvészkedik, s épen nem szakember, sőt ilyennek nem is kíván tartatni, munkája címéből következik. Observációknak mondja jegyzeteit, melyeket irogatási elmél-

kedési között egyszer-másszor eszébe szedegetett, megjegyegetett s mind több munkáiban, főbbképen a *Tükök Tüké*-ban követett is, és egyként a maga írásának és szóllásának mentiségére, s másként pedig a Magyarországon kapdosó elmés ifjuságnak oktattatására kibocsátott.⁴ Gondolkodott olykor a nyelvek viszonyáról. A héber nyelv eredetiségéi, isteni származását, minden egyéb nyelveknek ettől való le származtát, gyarlóbb és kores voltát ő is vallotta, s predikáziói nem egy helyén hirdette is. Szent nyelv a héber, melyen a mennyei boldogságban is beszélni fognak (V. T. I. 1172. T. T. 23). Ezenkívül a többi mind hitvány, olfajzott „abajdócz“ nyelv (u. o.). Mikép „ögyeledtek“ a nyelvek? (T. T. 83. 84). Isteni munka ez, egy percz műve (u. o.). Csapás a bábeli merényért, melyet a gigászok merényéhez hasonlít; de hogy kell fölöle gondolkozni, megmagyarázza (V. T. III. 427). A sok nyelv tanulhatása az emberi lélek jelességét tanusítja. Hasznos és szükséges is ezeket tanulni. Drágalátos dolog az ekklézsiában a nyelvek tudása. Így szól Luther is, átkozván azokat, kik a nyelvek tanulását gátolták: A ki épületesen akar szolgálni az ekklézsiában, akademiában vagy schólában, legalább négy nyelvet kell tudnia: a zsidót, görögöt, deákot és született nyelvét. A zsidó igéknek „terhes jegyzéseik (Erdősínél is: jecczés) más nyelven soha oly hatóson és jegyzősön ki nem bötüztethetnék; mert az isten szava folségesebb, mint az emberi magyarázat. Ugyan minemű majostás van még a szókban is, melyekvel az isten az ő beszédét megíratta!“ A görög nélkül az új testamentomot nem lehet érteni. Ha deáktalan valaki, nem érti a páterek stb commentarijsait; magától pedig nem érkezik reá, hogy minden szentírásbeli helyeket értson. „Ha végre a maga született nyelvén nem tökéletes, nem ékes, nem folyó, nem kedves, hanem díz-telen, darabos és unalmas, tanítása nem lehet épületes.“ E gro az iskolák szükségesek (V. T. III. 427. s köv. 473. s köv.). Az iskola tanulóinak szólnak versei a nyelvtanulásról a Grammatika végén: „a szók a dolgok jegyei, a tudomány-nak külsai; akarsz-e azért böles lenni? Tanulj nyelveken szólani; melynek csak isten adója, kijé legyen a glória.“ A héber nyelvről így vélekedett *Apáczai* is, kinek nagy pa-

thossal írt apostrophéját a héber nyelvről s a héber nyelvhez, idézném a kor jellemzése végett, ha már e téren ismertette nem volna (*Szilágyi S. Apáczai* és kora. M. Akad. Értesítő). Csak azt említem, hogy a héber nyelvet egyikért azért dícséri, hogy abban a szók és elnevezések a dolgok valójához képest legegyszerűbbek, legalkalmasbak. „Lingva quae veram sapientiam continet, quae dei summi est” (*Encyclop.* 423). Nyelvtanítási nézetei megtalálhatók *Encyclop.* 443—480. Kiválón a magyar nyelvről állítja *Gelejnk*, hogy az egy az orientális lingvák közül, mi megtetszik először abból, hogy „ez igen kiváltképpen való és semmi egyéb nyelvekkel az egy Sidón kivől (hogy tudjam) rokonsága nincsen (szólok a tisztán magyar szókról), hanem mindazok közül magának külön vált.” De abból is, hogy annak hangjai és betűi nem felelnek meg a nyugoti új nyelvek betűinek és hangjainak, vagy, a mit kiváltkép kiemel, „hogy ő neki saját betűi vannak, melyeknek sem a Sidó sem a Görög sem a Deák betűivel semmi hasonlatosságok nincsen; s mind végezetre ebből, hogy az önnön betűivel jobbról, mint egyéb napkeleti nyelvek, balra irattatik.” Teljesen meggyőződött, hogy amaz úgynevezett hún-scytha vagy hún-székely betűk az őseredeti húnmagyar írásjegyek, sőt arra tér, hogy ezek használata felelne meg orthographiai szükségünknek. Szavai ismeretesek, s a *Graduál* melletti jegyzékben s a *Corp. Gramm.* 699. l. is találhatók. Hogy nyelvünk ma már az orientális lingvaktól nagyon különbözik, elismeri, de okát az időben keresi. „Mint egyéb nyelvekben csaknem minden száz esztendőnként nagy változás szokott esni, úgy a magyar is ennyi idő alatt, úgy mint a Babylon tornyának építtetésétől fogva, mind az írásnak, mind a szólásnak módjában nem kicsiny változást szenvedett.” Ezek az ő fensőbb nyelvészeti s nyelvrokonsági kérdéseket illető nézetei. Látjuk mily erős meggyőződése, mily határozottak állításai; mily ingathatlanul álló történelmi tényeknek tekint a száz évenkénti változást, a Babylon tornyát stb. Mily boldog és mély álm volt az, melyben „minnen bötünk”-ről álmodozott. Némi önérzettel szól előszava végén *Grammatikácskájáról*. „A fogyatkozásokat — úgy mond — anyai nyelvünkben szomorúván látván, igyekeztem

hogy azt jobbadtskán excolálnám . . . nem is haszontalan ügyekezettel Istennek hálá! Mert a szóknak és dolognak nem csak héjokat koczogatván, hanem ugyan belekre is behatván, azoknak, mint leirattatásoknak, mind kimondattatásoknak nem csak szokási, hanem ugyan természeti módjokat is alkalmasint feltaláltam.”

Tekintsük meg közelebbről és részletesebben nyelvtani munkálkodását. Nagyon csalódnánk, ha azt hinnék, hogy az egyedül *Grammatikácskájában* batározódik. Alig több, mint tizenhárom évre terjedő irodalmi munkásságának már elején kezdődnek nyelvtani reflexiói, melyeket elszórva ad a *Graduál* jegyzetében, a *Titkok Titka* előszavában; majd összesítve, kiegészítve s némileg rendbeszedve, a nyelvtani munkában. S adja ezt nem egészen önmagától s önmaga nevében, hanem többekkel egyetértve, s bár nem nyilvánosan is, összeműködve. Mert előbeszédében mondja, hogy „egynéhányakkal együtt, kik is régóta munkálkodtanak, most is munkálkodtak.” Ez azt mutatja, hogy a gyulafehérvári iskola körében egy társulattá nem alakult, de egy célra törekvő egyetértő férfiak voltak, kik előbb vagy később szótárakat adtak, kik e körben bár nem egyszerre s nem épen azonos elvekkel működtek: *Bihari*, *Csahócezi*, *Keresztúri*, *Medgyesi*. De ezek munkálkodásában bár az összetartó irány nyomait sejtjük is, az egységet kimutatni, fejtegetni adatunk nem lévén, csak *Geleji K. I.* *Grammatikáját* tárgyalhatjuk.

Elsőben is, mint természetes, a gyakorlatból az orthographiai hibák tántek fel előtte. „A magyar beszéd — mond előszavában — idegen deák bötükkel irattatik, s azon is pedig felette különbözőjül és vétkesül. Mert inkább mindenek annak irattatásában csak a pronuntiatiót, a kimondattatásnak sonusát . . . követik s azoknak pedig gyökereiket, eredetiket nem vizagálják, s innen van, hogy csaknem meynyi magyar vagyón, annyi módon ír.” („Adeo varia vetus scribendi ratio, et diversa fuit, vel eodem tempore: ut hominem hac investigatione occupatum haerere oporteat.” *Révai* I. 133). Valóban ideje volt erre komolyan gondolni s lehetőleg rendet csinálni. Oly szabályozatlanság és önkény uralkodott akkori embereink írásmódjában, melyet a külföldieknél alig talál-

hatni. Az írásmód szoros kapcsolatban áll a beszédhangokkal, az orthographia a fonetikával. Szerencsés a nemzet, melynek saját ősi betűrendszere van, melyet saját hangjaihoz ösztönyszerűen illesztve az ősi szokás vett fel. Ily előnnyel azonban az újabb nyugoti nemzetek egyike sem dicsekedhetik. Az ősi német s tán kelta jegyek elenyészése, a latin betűk felvétele mindenütt kisebb-nagyobb zavart okozott. Ide járult a nyelvhangok elegyülése idegen hangokkal, a latin alphabet elégtelen volta a német és más nép beszédhangjainak megjelölésére. E mellett az elegyülés is sokszoros volt némely nyelvekben, például az angolban, mely kelta-, német és francia-latin elemekből és így hangokból is állott össze. Innen származott az orthographiai habozás ama nyelvekben is. Így a *v, w, u, a ph, f és u, a c, k, ch, az i és y, az e és i* vegyes írása, a *h*-nak gyakori és érték nélküli betoldása, a végső *e* lassankénti elmaradása, a rendetlen és önkényes kettőztetés s több ilyes eléggé tarkává, zavarttá tették a német s más írásmódot is. Nálunk még rosszabbul volt a dolog. Nyelvünkben még oly hangok is voltak s vannak, melyek amott oly változóságban nincsenek, melyeket latin betűkkel jelezni nem könnyű, sőt mondhatnánk, hogy a latin betű és hangrendszer természete ellen vannak. Aztán itt még az élő beszéd tájkiejtései, s az ezekre hatott idegen nyelvek is fordítotték és zavarták a nyelv kiejtését és írásmódját. Nem csak az *y-t* vetjük például az *i* vagy *j* helyett által, mire nézve a zavart az is fokozta, hogy az *y*-jegy az *i+j*-nek képviselője is volt, s mintegy a kettőnek összejövételéből származott néhol (Geleji Katona Grammat. Corp. 297. VI.), mint a följé tenni szokott pont is mutatja, hanem megakadtunk kivált az ú. n. lágyítottakkal és sziszegőkkel. A lágyítottak és sziszegők hangmódosulásait igen nehéz volt megjelölni. Vajon egy följelendő vonás, mint a szláv nyelvek némelyikében ^{*)}, a mellékített *i* vagy *j* vagy *y* tegye-e meg a szolgálatot, vagy a *h* mint némi részben a francziáknál, a portugalloknál, vagy még *e h*

^{*)} *Bécai* is így szól Grammat. 1. 56. „Combinations et signatures adhibere coeperunt, has quidem a Bohemis et Polonis, illas vero a Germanis, Italia et Gallis.“ Lemét u. o., 130. l.

mellé nem ártana-e tenni *i, j, y-t* is, vagy csak egyszerűen írassék a lágyítandó betű: ez gyötörte őseinket, s hogy gyötörte épen nem csodálhatjuk, ha megemlékezünk, hogy a kettős betűk ügye még három évtized előtt is oly fontos vitázási és tervezetési tárgyul szolgált tudósainknál. Ily nehéz volt a sziszegők — foglaljuk ide mind, a *Geleji K.* „tsitsegőit“ is — írásában eligazodni. Az egyszerű *e*-hang, Kazinczy, Toldy, sőt már *Geleji* grammatikája értelmében is, mely utóbbi Gram. I. 7. így szól: „a *cz* csak úgy pronuntsiálódik, mint a simplex *e*“, *cz*-vel vagy *tz*-vel jeleltetett; de ugyan *e* jelölést (*cz, tz*) használták a *cs* hang vagy *ts* helyett is; mint ezt igen sok szerzőnél, például Molnár szótárában is látjuk. Erősen gyaníthatni, hogy itt tájbeszédi és így hangtani különbözőség csak kevésbé forog fenn. A czángó-féle *cz=cs* és *sz=s* némely nyelvtüneményekben ma is feltalálható tájbeszédiről, mert mondanak ott *cz-t, sz-t* eme vidék *cs* és *s*-je helyett, péld. tepszi-tepszi, szakja-csakja, czibe-csibe, ezizezerél-csieszerél stb., de hogy ama két hangot s az azok szerint különböző többbit (*z-zs, dz-dzs*) mindig összezavarták s köztök határozott különbséget ne éreztek és ne tartottak volna, azt nem lehetni. Erdősi nem zavarta össze, mert a *cs-t* *e*-vel, a *cz-t* *tz*-vel kívánja írati. Molnár nem, mert a *cz* hangra *tz-t*, a *cs*-re *cz-t* ajánl; noha ismeri a másféle írásmódokat is. A köz divat tehát, hogy *cz* a *cs*-vel felecsereíttessék, inkább kevésbé fontolgató írók elterjedt tévedésén, nem valamely elven s nem a tájbeszéddek ingatagságán alapúlt. Mert hogy ma mondatik *csira-csira* s több efféle, s hogy a kétféle hang néha szószármazási mozzanatot képez, péld. szövény-sövény, megeshetik és figyelemre méltó; de hogy mind az mi könyveinkben, főkép pedig Molnár szótárában *cz*-vel egyszerismind *ts*-vel is íratik, mind kétféle hanggal mondatott volna ki, nem lehető. Bámulatos, hogyan tudtak a hangzatra, a hangok eredeti mivoltára, a latinból átvett betűknek általok már eleve felfogott értékére oly kevésbé figyelni, hogy a *c=cz* hang, meg *s=cs* vagy *cz* hangból *cs* hangot voltak képesek összetenni vagy elegyíteni, azok jegyeiből ezek jegyét csinálni, a *cs* hang jelelésében hogy mellőzhették az *s* hangot, mely a *c*-vel összeolvadva oly természetesen kiadja a *cs-t* s mely *s-t* valaha magában is hasz-

nálták es hang jelelésére⁵⁾. Ezt csak egyes például az orthographiai és phonetikai ingadozás ismertetésére. *Szalay Ap.* 400 levelében (Magyar Levelestár, kiadja a m. t. akad.), mint a szorgalmas gyűjtő commentáló jegyzeteiből látjuk, e hang es 29, a *gy* 21, a *ty* 22, az *ü* 31, az *ü* 32, az *ö* 47 betűvegyülettel jön elő, mindez a XVI. század utolsó felében és 400 levelben. Az még nem visszatetsző, hogy a különböző de egyfajta hang s határos értékű betűjegyek közt ingadoznak; az sem, hogy a *g*-hez mint torokhanghoz torokszellet járul erősítésül, talán az olasz, német kimondás és írásmód természetes utánzásául, vagy a *e* hoz es-vé lágyítás végett, *i*, *y*, mint az olaszban (*ciarlera, gia*, sőt felesleg: *cielo* is); hiszen az *i*, *y* ily értéke természetesnek látszik. Így lágyult már elég korán a latinban is a *e*, *i* (Corssen Aussprache, Vocalismus etc.). De hogy az *y*-nal vagy *i*-vel az *s*-t is kellett lágyítani: *Syenney-Sennyey* (Szalay id. h.), *egéssyég* u. o., sőt hogy a *ch* és *cz* mellé is *i*-t vagy *y*-t tettek lágyításul, és, a mi legtöbb, ilyek is találhatók: *nekjül, kjuelomben, kjözikke, kyérek* (Szalai u. o.), *kellj* vagy *kely*=kell (Huszár Gál), *közoljebb* (Faludi): ez már a sok felől jött különböző hatás, a szláv, német s egyéb hangzat és írásmód ingatag majmolása volt. Hogy a régi német iratokban, mennyire ismerjük, ily szertelen különbözőségeket, ellenmondásokat nem találhatni, oka a nemzeti nyelv önállóságának, elegyüléstől megóvatásának nagyobb mértéke s a leírók nagyobb gondja. Szembetűnő, hogy saját középkori némely nyelvemlékünk, például a bécsi vagy müncheni cödex fennmaradt példányában nincs annyi orthographiai ellenmondás, mint a XVI. század némely írójánál.

Mi által akarta már *Geleji K. I.* az orthographiát biztos elvekre alapítani s habozásait megszüntetni? Fő elvvé teszi már a *Graduál* melletti jegyzeteiben, de fentebb érintett nyi-

⁵⁾ A es 451 mai értékben régebb grammatikusaink s írónk egyértelműleg idegenkedtek, mint tudva van, a múlt század végéig. Így *Geleji K. I.* a *Graduál* melletti lévő orthographiai fejtegetésében így szól: „a es-vel való írást a Magyar Nyelvben idegennek álítom lenni, mert csak egy szó sem adathatik példájúl rá, az mellyben az es- *te*-sen pronuntiáltatnék“ (*Corp. Gramm. 696*). Ellenkezőleg Pázmány, kinok Kalaúza első kindásában következetesen es íratik.

latkozatában is, hogy úgy írjunk, mint a szók eredete kívánja. Ez vehető ki orthogr. szabályaiból, melyeket már ismertetni akarunk. Valóban ez is a fő, bár nem egyedüli szabály. Oly törvény, mely vegyületlen nyelvre nézve, kivált melyhez hangjainak szabatosan megfelelő tulajdon ősi jegyek esatlakoznak, csaknem kivétel nélkül alkalmazható; de vegyült, betűjegyekben nem gazdag, az utóbb elszaporodott és módosult, koresosodott hangzatoknak minden részben megfelelő jegyekkel nem bíró nyelvekben az élő beszédnek az írás általi megszorításával járna, s az élő nyelv természetének, hangsajátságainak és csaknem eredeti hangszínezetének megtagadásába kerülne. Hogyan felelnek meg az angol élő beszédnek a latin betűjegyek, midőn, az erőteljes, változatos életű, százféle idegen néppel közlekedő nemzet beszédhangjai oly sokfélék, a latin betűk pedig egy Cicero szerint „suis finibus, exiguis certe“ korlátozódott nyelv összesen is kicsiny számú hangjainak feleltek meg. Mily fáradságos a latin betűknek egyrészt ősi és sajátlagos, másrészt köz használatbeli, sokkép változó értékét megismerni és megszokni. Az etymologiai írásmód oly természetellenes különbözőséget létesített a könyv vagy irodalom és élő beszéd nyelve közt, hogy méltán mozog Angolhonban, s *Müller* Miksa szerint nem remény nélkül (*Lectures* II 99), az a „phonetical association“, mely e kettőt főkép a népért kívánná egyeztetni; a nép kedvéért, mely keservesen tanulja egész évig vagy évekig csupán az olvasást, mire a magyar és német tanuló egy-két hó alatt elkészül. S nem tudni, nem fog-e egy demokratább kor a népen e tekintetben segíteni, s eme, különben is csak a tudományos körök által conservált írásmódot nem fogja-e lassanként vagy egyszerre megszüntetni, annyival inkább, mivel a nép vagy alnép ismeretköre mindinkább szélesedik, a fensőbb és alsóbb körök ismeretei és irodalma mindinkább elegyülnek és egyesülnek. De természetes, hogy legalább az angol s kisebb mértékben az új latin nyelvek irodalmi régebb nagy értékű termékeit, orthographiai gyökeres javítás vagy épen phonetikus írásmód rögtönzött behozása által egyszerre oltoztatni, a népre nézve nem létezővé tenni: bizonyynyal lelkiismeretben járó dolog.

E véglét felemlítése által csak azt akarám kimutatni, mily káros következtésű a merőben etymologiai elvekre alapított írásmód fenntartása, de szintoly bajos az orthographiának a népies kimondáshoz alkalmazása. A népies hangoztatás, kivált míg művelt körök s irodalom hatása nem vezet, hanyag, változékony, következtelen. A népnél, míg nem olvas, s csak beszéddel, hanggal közlekedik, gyakran változik a nyelv idegen hangok hatására, vagy tán az emberi szervezetben magokban rejlő okok, hajlamok tényezése által is. Hogy írjuk le azon szókat, melyekben néha a lényeges hangokat a nép ajka elferdítette, vagy éppen kienyészítette? Hogyan engedjük úgy elburkoltatni a szók eredeti tőalakjait, képző tagainak vagy alakszói végzeteinek eredeti mivoltát, hogy ezek a beszéllő egyszersmind olvasó elméjének fel ne tűnjenek, a beszéd szóhalmazából hangzavarából ki ne váljanak, reflexióval beszéllő és olvasó előtt lehető életteljességökben s mintegy múltjokat sőt eredetöket is sejtetve s szemléltetve ne álljanak?! Sőt inkább úgy vélhetni, hogy az irodalomnak szintűgy kötelessége a nyelv valódi és ősi alakjainak, szótőinek épségökben megtartása, megőrizése, mint az emberiség történelme folyamában megfogant és létrejött nagy gondolatok, hasznos találmányok, mint szellemi vagy erkölcsi értékű kincsek conserválása — s ha szabad úgy kifejoznom — a múltnak a jelen előtt nyilvánosságban tartása. Mint az élőfának kétféle, két irányú növése van, a földben és a föld felett, lent- vagy le-, és fűnt- vagy tölfejlődése: akképen a nyelvnek és a szóknak is; emélfogva ezek gyökerei a múltban ép oly gonddal óvandók, mint ágaik, lombjaik, melyek a jelenben díszlenek, s a jövőbe átterjednek; sőt amazok tán fontosabbak. Az ágakat kihozza minden új tavasz, a gyökerek „*pronus non mutantur in annos.*” A nyelvtanításnak nem is lehet a népiskola körében más célja, mint egy részt a szókincset s mondatszerkosztési ügyességet gyarapítani, másrészt a nyelvnek a nép szelleméből szálemlett eredeti alakjait éppen a nép emlékezete által óvni, ápolni és nemesíteni. E végre az etymologiai írásmódnak kell fenntartani az eredeti szótöket, s leírás által védni az elferdüléstől. Hogy ezt újabb latin- s germán-fajtá nyelvekre nem érthetni, s az

mit az orthographiától kivánni s reményleni merek, e nyelvekre nézve nem teljesíthető, önként értetik, s a tisztelt olvasónak azonnal feltűnik. A magyarra nézve azonban, mely e részben szerencsésébb, példák bizonyítanak és adnak tanúságot. Ha a XVI. század *tesszik, meggyen, mecczünk, imádság* s t. eff. írásmódja megmarad, s a leírás empirismus tovább terjed, nem burkolódik-e be sok szótünk s nem enyészik-e ki tudatunkból? Hogy a *tesszik* tője *tes*, mely ebben is meg volt: *testes*, utóbb *tettes*, *tettet* vagy *tesz*, hogy *átkoz* ebből van *öld-köz*, *meutől* ebből: *meutől*, *kényszerít* ebből: *kin* v. *kán* (egykor: kiszelit), *lovap* ettől: *ül-nap*, *húgy* ebből: *hud*, *hód*, *hó*, *hol*, *h-l* stb., csak úgy nem értenők ma, mint a *kegyig*, *pelig* stb. valódi tőjét nem ismerjük, s mint a *Berettyó* s más ily név valódi értelmét nagy nehezen áskáljuk ki az idő folytában felhalmozódott romok alól. Tehát a nyelv ősi jellemének, eredeti szókészletének fenn- és nyilvánosságban tartása, a nép nemzetes nyelvészetének ápolása azon érdek, melynél fogva éppen nem szabad a népies kimondás szeszélyeit tenni az orthographiafő szabályává. Így van ez főkép a magyarban, mely oly sok eredeti s életteljes gyökkel bír, sokszor benöve talán idegen nyelvek hatására összetorlódtott raggokkal s képzőkkel, de a melyeket tiszta valóságukban ismernie, éreznie kell a mai nemzedéknek, habár nem esupán grammatikai oktatásból is. A nyelv ezen conserválása az öntudatban nagyon elősegíti annak tovább képezhetőségét is, mi a kor gyors haladása, a fensőbb eszmék szaporodása s terjedése tekintetéből igen szükséges. Igazolta ezt ama nagyszerű s más nemzetnél ily terjedtségben alig előfordult változás, mely nyelvünkön a fentöbi évtizedekben véghez ment. A könyvekből kipu sztült régi szókat visszafogadta általános meg egyezéssel a nép, mert élő iokonai ajánlották (nős, hős, kegy, vész stb.). Az újonnan s bizony nagy merészséggel s könnyelműséggel is alkotottakat elfogadta mint ismerős gyökerek és tők hajtásait, és mivel culturai mozzanatok erősen izgattak gyökeres átalakulásra, elfogadta a nem törvényes s nem valódi fajzatokat is. Az etymologiai conservatio hát szükséges; szükséges annálfogva annak fő eszköze is, az etymologiai írásmód.

De térjünk vissza *Geleji Katonához*. A kimondásnak

írásbeli szolgálai követése ha nem legnagyobb mértékben divatozott is, minden esetre botrányos volt még a XVII. század elején is, kivált egyformaságot, rendet szerető kemény emberre nézve, ki még e mellett oktatót s komolyan reflectálva és sokat írt, s minden dolgában az igehirdetés, a tudományterjesztés érdekét forgatta szeméi előtt. Ilyképen származott *Geleji K. I.*-nál az orthographiára nézve az etymologia szerinti írás elve. Nem formulázta, általános tételben nem mondta ki ezt a törvényt, de mindenből kitetszik, s fentebbi szavaiból elég világosan kivehettük, hogy a gyakorlatban és szabályok alkotásában egyiránt ez vezet. Az ezen elvet érdeklő nézetek sem egyenként nem épen szabatosak, sem összességökben nem oly kimerítőek, mint talán várhatnók, de a korhoz képest nagy értékűek.

Az első cikkek (I—IV.) az ú. n. „*tsitsegőkről*” szólnak. De szerzőnk a dolgot bebonyolítja. A helyett hogy a tö és ragai betűinek eredethez híven írását sürgetné és így a fő szabály alá vonna oly eseteket, melyekben a *d*, *t* és *s* találkozásából összeolvadás származik s a kimondásban hangváltozás jó létre: azon hangok, illetőleg betűk összejöhetségének különböző eseteit sorolja el, t. i. a *ts*, *ds*, *gys*-t, azt mondja, hogy ily betű-combinációkkal írhatni a *cs* hangot (kétség, imádság, lágyság), s a helyett hogy állítaná, mikép ezekben azt összeolvadást csak visszaélés, azaz gondatlanabb köz kimondás okozta, s tanítaná, hogy itt a tö végbetűjét a rag kezdő betűjével egyenlővé tenni, vagy ezeket egymás kedvéért módosítani nem engedhetjük, s a kettő külön állását, ha már kimondásban nem lehet, de írásban ellenőrizni s megtartani kötelesség, úgy beszél ama *ts*, *ds*, *gys*-ről, mint a *cs* hang rendes és természetes képviselőiről. De hogy a *ch*-nak *cs* értéket tulajdoníthatni nem akar, sőt ezt hibáztatja, bár a *ch*-t mint *cs*-t a francziából átvettnek hibásan véli, s amaz indok, hogy ha a *ch*=*cs*, akkor a latin *ch*-t is *cs*-nek kellene mondanunk, tökéletlen: a mellett is figyelemre méltó. Ilyen az is, mit mellékesen érint, hogy a *c*=*cz*, s hogy a *cs* hangot *cs*-vel csak akkor engedi írni, midőn a *c* a töben van, utána pedig *s*-en kezdődő rag jön, vagy szó végén ha utána másik *s*-elejű szó áll, péld. *malacság, kilenc saruk*; mely beszéd is-

mét mily következetlen, fejtegetnem szükségtelen. De azzal a mit a *c*-ről mond, még is megalapította a *c* újabb korbeli használatát elődei, kortársai s még utódai (Révai Gramm. I. 81—83) ellenében is. Mert *Erdösi* ugyan a *c*=*cz* értékét megállapítja (Corp. 10) s a *c*=*k* használatát korlátozza; de *Dévai*, ki valamivel előtte írt, úgy vélekedvén, hogy „a *k* olyan nagy ágas betű lévén” megritítja a nyomást, jobbnak nézte hogy ha consonáns van előtte, vagy utána *a*, *o*, *u*, a *k* helyett *c* írassék (Corp. 99). Molnár pedig (u. o. 118) a latinos használatot ajánlja, némi módosítással; ezt követi szótárában is a *cz*-t a *cs* hang jelölésére foglalván el. S ez annyival föltünőbb, mivel szótárában a *cz* még *ts*-vel is előfordúl, és így a *cs* hangon kezdődők — s ez még nagyobb tökéletlenség — a *c* és *t* betűkben, tehát kétszer; mint *czere* és *tsere*, *czillag* és *tsillag*. Tetézi ezt még azzal, hogy ilyformán kétszer nem minden *cs* hangon kezdődő szó fordul elő. A II-ik cikkben még több leirási alakját hoz fel a *cs*-nek, jó szabályt nem jó alakban adván. A III. IV. cikkben a *z* *sz*-n végződő nevekhez járuló *s* és a *d*, *t*, *s* végzetű igeiökhöz járuló *sz* külön állását, péld. *igazság, ravasság* és vadászok, vadászasz vagy vadászsz=vadászol alakokat a közbeszéd ellen állapítja meg és itt sem annyira orthogr. mint hang- és alaktani szabályt ad; itt is inkább a kimondás javítására, hűségére kellene szabályt adnia, mint a leírásról szólnia. E tévedés nála sokszor előfordúl s a hang és jegye, a hangtan és írástan oly szoros kapcsolata miatt elengedhető, ha utódainak Révaiig el kell engednünk. Mit az V. s következő cikkekben az *i*, *j*, *y*-ről mond, a gyarló megkülönböztetés s futólagos indokolás mellett is, hasznos és szükséges volt akkor, és részben szükséges ma is. Röviden ide megy ki: 1) E hármat össze nem kell téveszteni s feleselerve egymással nem használni. 2) Az *y* csak lágyításra való. 3) Az *i* vocalis, tehát nem lágyítja a consonánt, hanem „duplicálja a syllabát” (akará mondani: szaporítja). 4) Az *i* helyett *y*-t „nem kell vetni,” még régies írású tulajdonnevekben sem. „Rusnya pseudographia tehát így írni: Enyedy, Várady, Pétsy, Gönczy, Váczy.” 5) „Vádollya” leírás helyébe a *j*-s írásmódot ajánlja s hasonló esetre a *dj*-t a *gy* helyett, itt már kimondván, hogy a themában levő *l*, *n*,

t, d megtartandók; tehát a thema vagy tö önállóságáról s épentartásáról való törvény határozott szabályba foglalását, melyet fentebb nem találtunk, itt kifejezve leljük. Csak az kár, hogy a kimondásban több szók összejötte által esni szokott hangzat-változást is a tö és rag összejövetele által okozottakhoz teszi, azokkal egy értékűnek nézi, és azonos szabályok alá vonja. Ez a *dj, tj, nj* helyes írására nézve mit sem nyomott és nyomhatott; mert szerzőnk kissé sokat bizonyított, igen is gyéren előfordulható, a nyelvtanítás szabályai alá alig tartozó erőtlenséget akarván megjavítani. Mert úgy vélem, ezt *haggyd járjon, adj jó szót, így: haggyjárjon* *) és *aggyjó-szót* akkor is leggyérebben s a leggyarlóbb száj ejthette, írni pedig nem írta senki; noha példátlanak az ily írásmódot, a régi szanászkrit nyelv szóvégi változásait ismervén, épen nem mondhatjuk. De csakugyan e messze vitt szabály is ama fő elvet erősíti: a tö eredeti hangzása szerint írj, és, mint már hozzá tettük: mondj ki! Még messzebb csapong, midőn szabályát a latin *adjungo* kimondva *aggyjungó-ra* alkalmazza.

Tovább megy fő elvének alkalmazásában a *gy, ly (ty)* ben végződő szókra, melyek után a 3. sz. ragjában *j-t* kíván tétetni, a sokáig ő utána is divatozott kettőztetés: *ggy, lly, nny* stb. helyett. Majd az *i-t j-től, u-t a v-től* különbözteti meg, mint a latinból átvett felcserélési szokás nyomán nálunk is gyakran összezavart rokon hangokat és jegyeket. Hogy itt doctrináját (XI. XIII.) kissé messze terjeszti, midőn a töben lévő vagy csak oda okoskodott *j, v, v* hangokat vagy legalább a jegyeket minden alakban kívánja megtartatni, tehát ilyekben: *fürj, eperj, szederj, férjfi*, — *hivtok, jövtök, jövnök, jöveni, rívní, szívní, növní, szövni, hüvség, óv (ó=régi)*, nem esedálható. Az etymologiai írásmód szabályzásához, megállapításához sokkal több nyelvismeret s többek közt etymologiai jártasság kell, mint szerzőnknek saját korában lehetett. És összehasonlító tanulmány nélkül, még a magyar nyelv múltját s tájbeszédeit sem ismervé, nem volt lehetséges a szók töit tisztán felfogni, annál kevésbbé a szógyököket kikeresgetni; nem tudhatta ezekben: *lövök, növök, hívség* stb. mi a

*) Népies indúlatszói kifejezés, *Pázmány*nál is gyakori.

töhez tartozó, mi nem; tehát mit kelljen írásban megtartani, mit nem. A korlátolt ismeretkör erős meggyőződéssel jár, mely kivételt nem ismer, ellenmondást és mérséklést nem tűr. Ama *j* és *v* természetö maig síncs tisztába hozva. Az irodalmi nyelv itt megveti, ott megtartja ezen toldásúl szolgáló s a magyar néptől is vidékenként különbözőn alkalmazott hangokat, valamint az *l-et* is, mely sokszor épen azon czéla szolgál (által: át, oltalom: óv, ó), s mely ép úgy felesleg állott egykor (áles, tanáles, eulész=ész Calep.) s néha könnyen is hangzóvá ligült s elenyészett, mint bármelyik más. Írjuk *hincnak* és *hínak, férjfi* és *férfi, híjánny-hiány, elméi-elméit* stb. Az alföldi népnél mássalhangzó után nem igen fordulnak az ilyek elő. Mert mondja: *szeder, eper* (holott *szederjes, eperjes*), *sertés, örült* (más tájbeszédben: *örjült*), *marul, megmarul* a kéz (másutt: *marjúl*), *kimenyül* (helyéből *kimén*). Régebben igen gyakori volt, de sejtöm nem minden vidéken, e pótló vagy parasiticus *j* használata; mert nem csak olyakban jó elő, melyeket főnebb említettünk, hanem ilyesekben is: *öregjebb* (Kemény Ján. Önéletr. 13. l.), *bozgyasság*, *bozszúság* (Levél R. M. Nyelvomléckek II. 9. 10. l.), *ezziel*=*ezzel* u. o. Botrányosan sok magán levelekben (R. M. Ny. II. 39–43) *karjos*=*karos, kjáptjajon*=*káptalan, kjóay*=*kónya, Miklyos*=*Miklós, Zvolnok vármogyo, Istizja Tisza, meljett* mellett, *falujokjat* *falujokat, Atjafjuinjak, örjekben örökben, krjúsó hjoz, kjépében, annyokkaly, attyokkaly*. Tótos lágyításnak mondja Döbrentei; de látni való hogy még ez nem magyarázat. Nyomait találjuk helynevekben is: *Kyew* (kö?), *Kiofoconcha, Kündohew, Küwrth* és *Kywrth* (kürt?), *Kyusföldi, Kyus Gelse, Siorok, Siors, Siore, Syundi, Syul, Syuc* (Czinár Index); melyek értelme nagyobb részt homályos lévén, nem könnyen vehetők össze. Ily eredete lehet a hangtoldásnak ebben is: *környül-körül*, melyben az *ny*-nek *j*-ből eredte ép úgy nem kétséges, mint ezekben: *bornyú, varnyú*. Továbbá a lágyításnak ilyekben: *meggy*=*meg* (Szalay 400 lev.), *kellj*=*kell* (Huszár Gál), *to'iongoz*=*toiong* (Zvon. Pázm. Pirons), *alyak*=*alak* (Mátyás Fl. Ny. tört. Szótár) s a már közönségessé lett *feljebb, feljül*, a Faludinál előforduló *küzeljebb* s a *déllyest*=*délest*. Mig ezek részletes s eredetökre s hasonlataikra ki-

terjedő magyarázását megérthetőnek, mely végett kétségkívül érdekelni kellene a görögben, szlávban, svédben is becsúszó ily parasiticus hangokat is: addig is úgy hiszem bizton állíthatjuk, hogy ezek a *bö, jö, nö, fő* s offélékben épen nem lényegesek, sőt átmenetül szolgáló segédhangok, a *szederj, férj* s ilyekben pedig vagy idegen eredet maradványai, vagy az egykori magyar utóhang (Nachlaut)-ra utaló toldások, mint ezekben is *nemberi, magyarí, rettenteleni* stb.

Hogy az *sz, sz* z-jét nem engedi átváltoztatni, hanem a z kiesésének jelölése végett az oly soká megtartott hiányjelt mindenütt kiírati kívánja, s a z-t a szepben esésnek okaért *elidálni*, annak jelentésére egy lenis spiritust vetvén az a-nak vagy é-nek feliben² következetlenség; mivel a XVI. ezikkben a *hozz, kegyelmezz, áss*-ban a tö vég mássalhangzójának kettőztetését, alább pedig a XVII-ben az *a'zol*-ban a v-nek z-vé változtatását s a kimondásban megkettőztetését nem csak megengedi, hanem ajánlja. A *val-vel* v-je kiírását, melyet előbbi munkáiban, péld. a Gradual előszavában magam tart meg rendesen, most teljes határozottsággal hirdeti és megtartja. De csak etymologiai elvének merősége s a nyelv-elemzésben tájékozatlan volta viszi ily túlságok ajánlására: *tegyd, egyd, vegyd, igyd, vigyd* — mint fentebb is — s talán ez okozta, hogy a *ban* két-értékűségét is megtartotta, lihetően a héber *ba* és lat. *in* egy alakú de kétféle jelentőségű praepositíók analogiája miatt.

Elvéből folyólag igyekszik a köz kimondás és a szerinti írás egyéb hibáit is rovogatni, javíthatni a következőkben. Így a parancsoló egy. 2. sz. *d*-jét illetőleg péld. ebben: *tartsd*. E betűt és hangot nem csak a kimondás nehézsége miatt s mássalhangzó előtt hagyták el. Mert nem csak ilyekben jó elő: idvezíts magadat, hajts hozzá a te fiúidat, a mi gyakran található a XV. század énekeiben s a XVI. XVII. sz. irataiban, hanem afféle torlódás nélkül is. Így ne rejts el a te orczádat (Veszelin Pred. Aj. 1.). Ne bánts a magyart (Zrínyi ismert munkájának eredeti czíme). Így kívánja a megkettőztetni kellett mássalhangzók (állhatatlan) kiírását, valamint a hibásan kihagyottakét, péld. *kiválképpen* o. h. *kiválképpen*, vagy *kivádképpen* (Molnár Gramm. Corp. 128.). De a *fegyhe-*

tellen írását rosszállván esalódik, miután a *fegyelem* és *fegyhetlen*, a *fenyeged* és *fenyít* édes testvérci nem csak P. Pápai és az újabbak, hanem Molnár szótárában is feltalálhatók; s csak úgy természetes rokonságban állnak a *fegy, feny* és *jedd*, mint *húgy, hód* vagy *suny* és *sud* stb.

Mit az igeelövel összetettek, vagy önálló szókból — Brassai kifejezése szerint — szerkeztettek kötjel általi megkülönböztetéséről mond, ismét figyelemre méltó. Az írásmód végtelenül ingadozott s tökéletlenkedett, avagy csak az összetettek írásmódjára nézve is. A HB. legalább a névragok összeírásában tűrhetően rendes; noha a *től* és *nek* egy-két helyen külön választva találhatik benne. A bécsi és némely más c-dexek elég következősen írják: *ömagok, timagatok* stb, de ezek is összeírják néha: *iakozakvala*, holott más helyen épen ellenkezőleg. A XVI. századtól fogva a nyomtatványokban még szembevetőbb a habozás. Nem példátlan, hogy a *től, től* ragokat is külön írják, az *s-t* (és) előtt, az *is-t* hátul kötjellel kapcsolják, némelyek ösztönszerűen érezve az ilyek enklitikai mivoltát, mások nagyon is érezvén a magyar névragok külön-állási hajlamát. Igazán megvallva, e dolgra komoly gondot nem fordítottak, s Geleji idejéig szabályt alig ismertek. Talán egyik inkább érezte mint a másik, hogy eme prothesisek a magyar ige természetes hangnyomatékát változtatják, például az elül tett *meg, be, el* után az igeszó első tagjáról a szokott hangnyomaték olvész, s hogy a hátul tett egy tagú szócska szépen oda simúl s a szó vagy mondat hangzatát nem változtatja. Conventióról, mely az offélékben egyezést és szabályt alkotna, ez időben szó sem lehetett. Nyelvtani könyvek, mint némely másfélék is, nehezen és csak kis körben terjedtek el. Ezenkívül sem a héber, sem más nyelv tanulmánya, még a szóelemzés azon kezdete is, melyre a héber nyelvtan könnyen elvezethette, annyira nem vitték emberinket, hogy a magyar szók gyökereire s ezekből ősi időkben alakult összetettekre találjanak, az egy fogalom jelölésére összeolvadt, vagy valamely fogalom módosítására ideiglenesen csatlakozó, tehát valódi és nem valódi összetettekre figyeljenek. Voltak pedig s nem kis számmal nem csak az utóbbi, hanem az elsőbb osztályhoz tartozók is. Nem csak

ilyek: ünnepe, innep, Gelejinél a gyök ismerete miatt: üdnepe, vasárnap, hónap s a hely- és családnévekben igen sok, hanem köznevekben s népies használatú igékben is; mint hengerreg, hentereg, hentsereg, heupelyeg (*hav*=föld; kelt. *ham*), kóborog, kódorog, kóvályog, kószál, kújtorog, melyekben egyik alkotó elem *kó* gy. lehet a Czuczorféle szótár szerint is mozgást jelentő gyök; sönfordál, sündörög, sündörögözik, sündisznó gy. *sun, sün*, ebben is: sunnyog, sunnyó, sunnyi, vagy sunyi; tántorog, ténfereg, tébolyog gy. *tá, té v. tün, tén*, ebben is: tát, távozik, tátog; incselkedik, imbolyog, ingerel gy. *in*, ebben is: indul, inog, toprongyos, toprogya gy. *top*, ebben is: top, topa, toppan, topog; igjő, igjöl, igjöld=igyöld, Igtán (Jerney M. Nyelvkincs. I.), s tán ezekben is: Igar (Nagy-Ar, Kis-Ar), Igmánd (XVI-ik századbeli Ogmánd?); ócsáról gy. *ács-ár* (Magyar Ny. Rendszere 120. l.), becsméről, minek hasonlatára nem rosszul alkotva lejtmérő; ószvér, testvér (Nyt. Közl. III. 328); kaeskaríngó gy. *kaes*, kaveső, kaesi, kaesod v. kocasod (péld. kocasod varga! közmondás G. K. I.) és *karing*=kering, mint kavics=kövecs, Halemba, Helemba v. Helemba hn.; hévar v. lívar, hézag v. hízag gy. *hi* hiú=ürea és *szak v. szag*=szeg, zug helynevekben, Diószeg, Hátszeg, Péterszeg, Isaszeg és sok másban; kékételen, kékételen (XVII században többeknél, utóbb B. Szabó D. Kisded Szótárában), himpellér stb. (V. ö. Nyt. Közlem. II. ö. 1). Igaz hogy annyiban nem hasonlók az újabbkori összetettekhez, tehát a szerzőknél szóban forgók némelyikéhez is, hogy bennök nem kiképződött, önálló s tö gyanánt is szereplő szók, hanem inkább csak szóelemek, sok jelentésnyű szócskák esatlódnak és forradnak össze. De hiszen sajátképen ilyenek az igeelők vagy előragok is, melyeknek tudósunk önállóságot követel és tulajdonít, midőn a kötjellel kívánja nem annyira összefoglalni, mint elkülöníteni. Erre nincs ok sem a kimondásban, mely midőn a nyomatékot az első tagra teszi, nagyon is összefoglalja a prothesist a szó testével, sem az etymologia vagy szószármazás szempontjából. Ha van kapcsoló jelre szükség, a minthogy van is, az csak ott lehet, hol össze nem olvadható, egy szóvá nem foglalható s mégis határozottan egy fogalomnak kifejezésére időiglen összpontosult szók összetartozását

kell megjelenni. Így él e jellel a francia és az angol írásmód, mint a példák minden lépten mutatják. Így régibb írónk is, például maga Geleji K. I. „hus-nem-észi barát“=carthausi). De az összetételtől, mint a szószármazás egyik nevezetes módjáról, egy részt nyelvbolesészeti érdekből, a nyelv és azellem párhuzamos fejlődésének nyomonzása, más részt a szóalkotás és írásmód törvényeinek megállapítása végett, méltó önállóan és részletesen nyomonzódni, mint a németek esolekzik is (*Justi Zusammensetzung d. Nomina in Ind. Germ. Sprachen Göttingen 1867. Tuller. Wortzusammensetzung. Berlin. 1868. Sannoy Jos. De vocabulorum compositione graeca praecipue Aeschylea. Halis S. 1865.*) Mi ezúttal csak azt kívánjuk kimondani, hogy szerzőnk bizonynyal messze megy a nép szelleme által összekötöttnek elválasztgatásában, kivált pedig midőn a *sok-adalom* szót is összetettnek s nem származottnak véli, mint alább a *sarhan-tyút*.

Mint előbb az *y* ügy itt (XXIII. XXXII.) a *g* és *t* melletti *h* kiirtásán buzgólkodik, s igen is méltán. Nem is gyaníthatta volna, hogy eme nyelvünk természete ellen bevett idegen írásmód és idegen betű (*y*) annyi időig fentartsa magát s hogy nem csak a nemesi oklevelek hibás írásmódjának conservatív tisztelői nevében, mi külföldieknél is megesik, hanem újabb magyar nevekben is meg kell e varázs erejű *y*-nak lenni, noha még a XVII. században s utóbb is a legmagasb esaládok nevei is egyszerű *i* vel irattak, a nem-nemesek, vagy alsóbb nemesek pedig még nem régiben sem vágytak e díszre, melytől még az 1848-iki radicalismus sem bírta aristokrata-demokratáinkat megfosztani. A tulajdonnevek köznevekké nem lehetnek; kell azokban valami mysticumnak vagy mythicumnak maradni, a régiak s az új-amerikaiak példái ellenére is. Ha keresnők, hol vették magoztat a *gh, th, thy* és offélék, nehezen lelnők okát abban, hogy nyelvünk valaha bírt volna ily behozetekkel, bár kétségtelen, hogy a torokhangzók a helyzettel vagy torokszellettel, mint az ajakhangzók az ajakszellettel, de általában is az ú. n. explosívák a szelletekkel bármely nyelvben s így a miénkben is könnyen esatlakoznak. De az ily hangzatok, mint bárminők is, nem négy-öt, hanem több századon keresztül is fentmaradnak a népuél, s alig hi-

hető, hogy oly nép beszédében lett volna 2—600 év előtt *th*, *gh* s efféle, mely ma azokat kimondani nem is képes. A HB-ben a *ch* áll egyszerű *h* helyett, mint a latin középkori írásban: *michi*, *charus* eh. mihi és carus (noha ennek gy. gör. *χω* felel meg); így ezekben: *chomue*, *choltat*, *mulchotia*, *ozohuz*, *zoboducha* (nem *cs*), *charmul*, külföldies *ch* azaz hehezott kimondásnak utánzásául, tehát az említett *kj* (kjerék) és *kv* (korekvi, Quius=kies) azaz *k* és mellé a külföldieknél gyakran csatlakozott egy hehezottnak megfelelőleg ebben: *torchukat*, *vel* rag *v*-je, tehát más szellet helyébe, ebben *zumtuchel*, valóságos külön mássalhangzó gyanánt ebben: *wromchoz*. A két első esetben ki nem mondatott, a két utolsóban teljes erővel; nem mint szellet vagy mássalhangzat, árnyéka vagy színezete a sajátlagos mássalhangzónak, hanem mint valóságos mássalhangzó, milyen aligha találtaik azon népeknél, melyek *h*-ja néha kimondatik, néha nem, s melyek verseiben hangtorlatot nem okoz. Már mondtam, hogy más rokon nyelvekben található — legalább nyelvkönyvekből így tudjuk — hehezott torokhangzó; de a magyar népnyelvben is, a kevésbé változhatott székely és palócz tájbeszédokat sem véve ki, semmi ilyennek nyoma nincsen, sőt igen is sok nyoma annak, hogy az idegen szókban átvett *ch* egyszerű *k*-vá lett, mint ezekben is: *kar*=chorus, *káritás*=charitas, *arkangyal*=archangelus, s nyelvtanító nagy bajjal tudja az alföldi magyar növendékekkel a *sicher*-t nem *zikher*-nek mondatni.

Mit akar szerzőnk az *ég* ardot és *ég* coelum, *él* vivit és *él* acies, *fél* metuit és *fél* medius, *ér* valet és *ér* vena stb. accentusának megkülönböztetésével, nehéz megérteni. Milyen illoti az elül elsoroltakat gravis, az utóbbiakat acutus, elgondolni nem bírjuk, noha szerzőnk mondja (XXIV.): „az acutusgravisnak és acutusnak a magyar nyelvben, mint szintén a görögben, nagy ususa van.“ Még sokkal érthetlenebbül sőt mondhatni meggondolatlanul mondja Molnár *De quantitate* cz. cikkében (Corp. 123.1.): „omnia hebraeorum puncta et accentus omnes locum invenirent in scriptura nostra ungarica, si literis hebraicis uteremur. Minima enim accentuum mutatione et prolationis varietate mutatur vocis significatio, ut observavit Galeottus etc.“ Accentuson sem kortársaik, sem

a legkésőbbi időkig volt nálunk nem értettek mást, legalább a magyar nyelvre nézve, mint a szótag magánhangzójának természetes hosszúságát megjelelő vonást, mely mivel más nyelvben elő nem fordul, sok ideig épen nem, utóbb rendetlenül használtatott. Amaz ősi és sajátlagos jelentéséről az accentusnak (*προσῳδία*) a görög nyelvtan-írókkal s bizony a görög nyelvtannal, még *Melanchthon* szerint is kevésbé ismeretes írónknak, alig volt képzetük is. Az accentus valódi mivoltának ismerete, sőt az ez iránti érdekelttség is, a latin nyelvtanok íróinál, úgy látszik, korán elenyészett, részint mivel e nyelvben a hangsúly nem jelöltetik meg — a görögben is csak K. e. 200 évvel kezdtek — részint mivel e nyelvnek a görögből átvett eme későkori tulajdona — a rhythmikus hangsúlyt értom, nem a természetest v. logikait — oly egyszerű s könnyű szabálytól függött, hogy e miatt teljesen mellőzhető volt, s a quantitas tudása mellett, legkönnyebben megtanulható. Mellőzte a latin accentus szabályát maga *Melanchthon* is, ki pedig a görög accentust elég bőven tárgyalja. Mellőzték, vagy a nemzeti nyelvek hangnyomatékának szoszélye alá rendelték az újabb grammatika-írók is. E miatt zavarták össze a mi apáink is, mondván: *edere*=*édere*, *ego*=*égő* stb; e miatt torzították el a görög kimondást is iskoláinkban, a magyarhoniakban másképp mint az erdélyiekben, más hosszú szótagot nem ismervén, mint a latin accentuáció törvényei szerint hangnyomatékozottat (az erdélyiek még némely másokat is), ehhez képest röviden ejtvén a természettel hosszukat s hosszúknak a hangsúly miatt természettel rövideket is, még akkor is, midőn scansio közben a vers természetes hanglejtése ellenők lázadt. Mert például mondták a végső *y*-t *τύχη* *ἐλασμή* ben röviden, a végső *os*-t (nem tudni miért?) hosszán, a végső *ys*-t ismét röviden, Hérodótoszt Herodótusnak stb; így sok ezer mást. Látni való, hogy ekképen az accentus fogalmát a hosszúságával zavarták össze, s úgy sejtem, hogy egyedül *Erdősi* az, kiről feltehetni, hogy az accentusról a görög nyelv természetének ismeretéből merített felfogása volt, s ezt abból gyaníthatni, hogy magyar nyelvtanában e tárgyról, mint a magyar nyelvre sajátlag nem tartozóról, bőleson hallgat, s legalább rosszat nem mond. Hogy a többinek hibás felfogása

volt róla, mutatja az, hogy *Molnár*, kinek szavaiból a jelentőbb részt már idéztem, szintúgy mint *Komáromi* és *Tsétsi* meghatározásai az accentusról egyiránt oda mennek ki, hogy az nem egyéb, mint a szótag hosszúságának jelölése. Így értelmezi a szót *P. Pápai* is („szónak bizonyos syllabában megvonatása“). Tűrhetőbben, mert homályosabban *Caldopinus* magyarázója („szónak megnótáltatása“). Mindezek természetesen egy szót sem szólnak az *acutus* és *gravis* közötti különbségről vagy ellenességről. *Révai* említi az *acc. gravist*. Az *Antiqu. Lit. Hung.* 238. l. beszéllvén az *az* vagy *a* mutató névmás kettőztető erejéről, mondja: „*media fere actate non pauci scriptores nostri, inter quos praecipuus est Telegdius, praepositivos istos articulos apocopatos, gravi à è signare consueverunt, quo signo isti quoque moram longiorem ad compensandum amissam consonam radicalem his vocalibus dandam esse satis indicarunt, diversam ab acuta, gravem scilicet seu obtusam, productam tamen, qualis auditur in voce két ex *kegyed* contracta, diversa ab acuto é in voce két=dubium.*“ E helyből (v. ö. *Gramm.* I. 416) világosan és egyodul csak meghosszabbítási értéket tulajdonít az élesnek, tompán meghosszabbítást, de csak is kivételes alkalommal használva, a *gravis*nak; mely utóbbinak ez az értéke sem görögben sem másutt nem lehet. A maga helyén (*Gramm.* I. 50) az élesről szól csak, a *gravist* mellőzi. Csak legújabb időben fogták fel a dolgot s vették fel tárggyúl a nyelvtanba. Hol veszi hát G. K. I. a beszédet, melyet érinték? Mi különbséget sejt az *ég* és *éj* o-je között? Hangterjedtség vagy hangmérték (*quantitas*), hangnyomaték (*accentus*) tekintetéből nem gondolható, hogy különbözőséget találhatna. Tehát különbséget lel talán a hangminőségre nézve. Az *ég*=ardot mondatik *ég*-nek vagy *éj*-nek tájbeszédileg; az *éj*=oculum soha. Ily különbség van a többi példáira nézve is. Mert mondják: *él*=*ül* vivit, de nem mondják: *ül* acies; *fél* timet, de nem *fél* dimidiats stb. A mennyire ismeretlenek ő és társai az *accentus* mivoltával s a két jogy értékével, feltehető, hogy erre czéloz, felsorolván vagy inkább összezavarván nem is a mennyiséget mint mások, hanem a színezetet (?) vagy minőséget a nyomatékkal. S a mint ez hihető, ép úgy menthető szerző (s vele együtt *Révai*?) té-

vedése. A magyar szóbeli hangsúly annyira feltűnés nélküli és észrevehetően a hangzatban, annyira különbözik akár a *rhythmicus* akár a *logikai* accentustól, hogy reá figyelmezzé lenni nem könnyű dolog, törvényeit pedig megállapítani a lat. nyelv nyomása alatt lehetetlen volt volna, még ha mivoltáról némi ismerettel bírtak volna is. Érdekes a mai nyelvszokáshoz mérve az is, mit szerzünk az *emlékzet* szóról mond; csak kár hogy a fel- és alföld igen széles jelentésű szók, s így ezen megjegyzés által, hogy ama szó a két országrész között schibolettül szolgál, nyelvtörténetünk aligha nyert valamit.

Ama csekélyebb fontosságú observációk „megtartatandóságoktáka“, melyeket a szakasz végén (XXVIII—XXXI. cikkekben) elsorol, részint a fő elvből folyók, részint az írás- és nyomtatásbeli czélszerűséggel indokoltak. De sajnos, hogy a hol „a pronuntiatio kívánja“ iratni kívánja: éppíték, újjítok, beszéllek, békéllek; továbbá attyok, bátyok, világosan a j-t illető előbbi szabálya ellenére, és az idegen szókat, melyek immár „magyarvá lettek“, iratja magyarosan: Farao Josef, templom sít; eléggé mérsékelten s nem oly merészen mint egy némely folyóiratunk, melyben *allokúciót*, *Voltért* és *Sékszpirt* olvasánk. Így hát feláldozza az etymologiai írás fő elvét némely helytt a kimondás szükségének; feláldozza vagy legalább módosítja sokszor midőn felhetni, hogy ama rideg szabály erősen összeütközik az élő beszéd lényeges hangváltozataival s a köz nyelvészet kívánataival. Így cselekszik azon időben, mikor még a tudomány az összes népé nem volt, s az írók kevesebb s főkép latinos képzettségű olvasókra támaszkodhattak és számíthattak. Mindkét irányban túlmént a határon; legalább csekélyiségekre nézve. Mert fő elvből folyólag írja: *lónak* (lónak), *magyarvá* (magyarrá), *óe* (ó); a kimondás iránti kíméletből: *ezámávan*, *atyájéi*, *kijé*, *lelkejéi*, *fiók*. De a fő elv kimondásának dicsősége mégis övé, a túlzásokat elengedhetni. Nem az elv első kimondója szokott annak legjobb alkalmazója lenni. Elég az, hogy a sokak által sejtett, de tisztán nem formulázott elv ezen megalapítóján kezdhetni a jobb írásmódot, s erre nézve munkája sokkal későbbieknek is tanulságul szolgálhatott volna, ha *Komáromit*, ki névről ismeri, saját körét s legkö-

zelebbi utódait, kik az általa vetett alapra építettek, használta volna valaki másfél századig. Csak Gyarmathy Sámuel említí múltóltag „*Okoskódea tanító Nyelv-mesterében* (1794). Alaposan csak Révai ismeri, ki már több helyen tekintélyül s elismeréssel idézi, mit *Antiqu.* 33. 98. 101. *Gramm.* I. 161. 171. stb. Tekintélyül nézi főkép a j-s írásmódra nézve.

VI.

A nyelvjátsási nagy mozgalom emberei alig vettek tudomást *Gelejről*, noha sok tekintetben méltó lett volna.

Az *Observatiók* második része szóelemzéssel és szóképzéssel foglalkozik. Szabályai rendezetlenek; mert bennök a háromféle t. i. szóelemzési, szókötési nézetek s szókötési elvek és példák összevagyulva s egymással összeágazva jelennek meg. Rend- és vezérfonal nélküli töredék az egész. Úgy adja őket elő, a mint időnként írogatás közben megjegyezgette.

Tekintsük elsőben szóelemzési nézeteit. Előre boesátja, mint már említünk, hogy nyelvünk „egy az orientalis lingvák közül“, hogy az „igen kiváltképpen való és semmi egyéb nyelvvel az egy Sidón kivől nem rokon.“ Hasonló nézete van Komárominak, ki *Hungaria Illustr. Proleg.* 2. *Corp.* 34. mondja: „lingvam hungaricam tempore confusionis babylonicae enatum esse, non solum probabile, sed et necessarium videtur... lingua cardinalis est, lingua mater, non secus ac germanica.“ Így Pereszlyéni is előszavában (*Corp.* 405). De e rokonságot még ez ideig, G. K. I. idejéig, nyelvészeink úgy is kevésbé számosak, ily határozottan ki nem mondták. De ő maga sem fejtegeti e rokonságot, nem alkalmazza, belőle nyelvtörvényeket nem von le, mint utóbb sokan s némelyek tán ma is. Eme keleti rokonsághoz való erős ragaszkodás okozhatta talán hogy a hol, hol nem vett „minnon“ alphabetumunkhoz többen kegyelettel ragaszkodtak, s a mi lelkes és merész szerzőnk azt a latin jegyek elvetésével divatba hozatni kívánja, mit úgy hiszem, nagyon megbántunk volna! Ez okozhatja, hogy Komáromi, szerzőnk után épen tíz évvel úgy beszéll emez alphabetről, mint nagyon ismertről, nagy körben elterjedtről, melynek használata teljesen megállapodott.

Más részről nem találjuk embereinket nagyon elfogultaknak. Hogy a magyarba más fajta nyelvekből szók elegyedtek, azt íme már G. K. I. elismeri, miután már előbb a szótáríró Veráncz is vallotta és a kellő mértéken is túl menve, fejtegette szótárában. „A Sidóból, Görögéből, Németből, Tótól stb. szók ögyeledtek közéje.“ A német és tót szókat nem számlálja el, vagyis ezekből példákat nem hoz fel. E nyelveket, hiszem, kevésbé is esmerete; hiszen az előbbinek megtanulását még Németországban évekig lakott férfiaknak is sikerült kikerülni, megélvén nélküle a diákos iskolai körben, mint Sylvester bécsi pfr. létére, ki mint nyelvtanában sejteti, németül nem tudott; mint Mátyás korának tudósai, mint *Comenius*, *Bislerfeld* és más sokak magyarul. Az utóbbtól, a szlávtól idegenkedett a magyar tanuló, s mellőzte, ha az élet nem kényszerítette. Az átvett szókat Gelejinak soknak mondja (II: 1), míg Komáromi (*Corp.* 343. §. 9—11.) „voces aliquot slavonicae“t említi, csaknem épen úgy mint Molnárnál: „quaedam vocabula slavonica“ (*Corp.* 114). *Geleji K. I.* e vegyültség ellen a magyar nyelvet nem védi; Komáromi, nézetem szerint igen helyesen, így szól: „illa vocum aliquarum a vicinis nationibus praesertim apud juristas irruptio linguae hujus paritati parum officit. Eae enim sunt paucissimae.“ Mint a zsidó nyelvet a chaldaei, a görögöt az új szövetségben előforduló héber és syrus szók, úgy a magyart e néhány szláv, német, latin szó tisztátlanná nem teszi. „Puritatem enim intelligimus eam, non quae omnem simpliciter excludat vocum aliquarum admixtionem, ita enim nulla sub coelo lingua pura est; sed eam quae generalem linguae unius cum alia commixtionem respuat.“ Hogy ezzel a tisztaság kérdése oldótván nem lett, s hogy ez a „generalis commixtio“ igen határozatlan kifejezés, mondanom is felesleges. Hogy az oda csatolt példákról mit kell tartani, a t. olvasó ítéletére bízom, kit Komáromi nyelvtanára (*Corp.* 343) utasítok. Az átvett, vagy mint szeretik mondani, kölcsönzött szók nevezetes számát utóbb is elismerik s felemlítik nyelvészeink. Így például *Tsétsi*. Csak utóbb lett tudósaink egy részének gyengéjévé az idegen szók magyarrá erőltetése, a magyar nyelv eredetiségének (mi bizonyos értelemben igaz) azaz paradi-

csomi származásának ábrándos vitatása. S ez és sok efféle tévedés kikerülhető vala, ha a XVII. századbéli emberek, főképp *Tsétsi* nézeteit elfogadják és tovább fejlesztik; ha más részt a magyar nyelv altajiságától nem idegenkednek, főképp pedig ha meggyőződnek, mi csak komoly nyelvhasonlítás alapján történhetik vala, hogy a mit a magyar nyelv idegen nyelvekből felvett, az nem tartozik lényegére, az reá nézve csak külszerű, az nem törzsébe beoltott galy, mely idegen gyümölcsöket teremne; az tehát alaptulajdonait, valódi sajátosságait, szervezetét nem változtatja, hogy a művelt nyelvek és nemzetek közlekedésének korában az elegyülés bizonyos fokig kikerülhetlen; de legnagyobb gonddal kerülendő. Legfőbb feladat pedig az, hogy a nyelv szelleme, tehát hangoztatási, szószármazási s szókötési rendszere épségben maradjon.

Figyelmeztet szerzőnk (II. 27), hogy nyelvünknek a latin felett némely dologban előnye, „boldogsága“ van, „némely szóknak kimondatásokban a magyar nyelv boldogabb (dúsabb; ez az értelme megvolt a szónak hajdan sok irónál, megvan a népnél ma is) a deáknál“, hogy ragokkal, képzőkkel rövidebben fejezheti ki, mit amaz több szóval, s a miatt hosszabban. Ha az újabb nyugoti nyelvek analitikus mivoltát s fejlődési irányát ismerheti, kétségkívül nem örül annyira e boldogságnak; de amaz eszmélkedés is érdem volt, s az észrevétel ma is tanulmányos.

Egyes szók elemzésében semmi törvényre nem támaszkodhatva, élő vagy holt rokon nyelvet nem esmerhetve, de az egész dologgal csak is dilettansúl, kisebb-nagyobb mértékben szeszélyesen foglalkozva, nem igen szerencsés. Ha valahol szerencsés, azt a magyar szóalakulás igen érthető, csaknem szemlélhető, sőt kézzelfogható voltának, a képzők szabatoságának, a képzők és ragok önálló voltának, vagy valamely divinációnak köszönhetni, mi azonban nem tudományos, vagy szóelemzési kutatás eszköze. *Káporista*=kapa hozta, *törvény*=törvény, *örvény*=örldövény, *fédél*(*így*)=föfedél, *haló* pro halászó vagy halfogó, *tapló* pro tápláló (indg. tap, tep.), nem voltak könnyű értelmezésű szók, s nem csodálom, ha magyarázatok nem sikerült. Hogy a *karácson* név „mit jegyezzen, nem tudja“ (II. 41). Ez nem csodálható. Az *incarnatio* neve-

zettől származtatás csak „látszik“ szóval körülírva fordúl elő (Czuczor Szótár III. 196). *Otrokocsi* mint egyebet, ezt is a héberből akarta eredtetni, míg Leschka tót származásának nézvéen a *krót*=*curtus ségre*; tövel rokonítja. *Zászló* a „száz lovagokból“-e vagy a szláv *zasztona*, *zasztavá*-ból? Annyi igaz, hogy *V. res Balázs*, ismeretes magyar *Verbőczy*-ében *zászló*=*zászló* is fordúl elő, mi azonban csak úgy lehet a *zászló* magyarítása, mint *mértföld* v. *mérföld* (meile, miglia). *Vitéz* Gelejink szerint onnan van: „hogy már *viót ez*“, *szojkó* a nagy szájától (szl. *sojka*; a *szó* mivel rokona: *szój*, a rokon nyelvekben is ily gyöktől van: de a szlávban is: *szlo*-), *szarka* „hogy már tarka“ (szl. *sztraka*), *sarkallani* „vagy a kakastól, vagy a Jákóbtól vétetett hasonlatosság“, *tsik* „hogy már sik“, *sarkantyú* „hogy már sarkán levő tyú“, mert a régi magyarok ezt a sarkán levő hegyes ösztönt *tyú*-nak hitták. (V. ö. Nyt. Közl. II. 4. l.) Az ilyekben kétségkívül gyarlónak mutatkozik, oly homályos sejtések után indul, melyek talán meglepő különösségök által nyerhették meg tetszését. Sokan még későbbi időkben sem vélték, hogy a nyelv-elemzés körében komolyan kelljen, vagy biztos elvek szerint lehessen forgolódni, s nem egyet találunk az etymologia történetében, kinck szóelemzéseit látván, egyelőre nem vagyunk képesek feltenni, hogy fejtegetéseit komolyan vette volna, s midőn kénytelenítettünk meggyőződni, hogy komolyan beszélnék, azt kell mondanunk, hogy az efféle, egyszer minden tartható alap nélküli fejtegetések vagy inkább elmesfuttatások legkönnyebben tudtak valamely ártatlan, de ma már szánuandó hallucinációt okozni. Valóban is a beszéd alaphangjai utóvégre is kevesek, a hangváltozások számtalanfélék; csaknem minden hang lehetővé minden más hanggá, így ok és alkalom lett ezek közt megtévedni, megzavarodni. De vannak helyes, utóbbi szönyomozások által is igazolt elemzései. Így például ezekben: *sár*-arany=sárga (Molnárnál s a mai köznépnél is így, p. ebben *sártök*=sárga-tök), *tar* varjút pro tarka, *sövény* pro szövvény, *keszkenő*=*kezkenő* pro kezkenő (kenni=törülni, p. Isten elkeni a síróknak könnyeit Bibl.), *mészáros* pro mészáros, „mivel mészáros tótul húst tézzen“, *moslak* pro mosólék, *nözés* pro nözülés (Moln.

nő, né. Pestinél: *nőszik* = nőszül; tatárban is *ne* = nő. Vámbéry Čagat. Studien. Ily értelemben a nőzés Molnárnál és másoknál; de már utóbb, például folyó századbeli orvosoknál azon jelentmény fordul elő, melyet G. K. I. csúfosnak mond). Helyeselhető az *este, estennen* magyarázata (II. 37) az eséstől: „napot-nap-estig, a míg a nap le nem esik.“ A *magyari királyban* az *i* pótlékot elveti, noha az a középkoriaknál gyakran s *Székely István*nál állandóan előtalálható; mint ugyancsak középkoriaknál a *nemberi*, hol az *i* pusztá hangtoldal, talán a fentebb tárgyalt *j*-hez hasonló, nem úgy mint ama jelentőbb *i*, mely adverbium után áll ilyekben: *itteni, reggeli, szörnyűteleni*. A *holnapot* (*mensis*) és *holnapot* (*cras*) megkülönbözteti; noha nem úgy, mint ma. Neki *hold* = hó luna és *hol* = mane, épen nem helytelenül. Jól származtatja a *hú-vét* nevet, mely régibbeknél *húsét* alakban is fordul elő, s nem tudom, nem jól gyanítja-e a *rég* és *reggel* szók rokonságát. Hasonló hangzású szók egymás miatt nehezen elemozhetők. A hangzat egyezősége könnyen arra vesz, hogy a jelentményeket is öröklödjünk egyoztetni, annálfogva összezavarjuk, s így aztán az ősi közös v. külön jelentményeket is megtévesztvén, ki ne esmerhessük. E miatt mondja Müller Miksa (Lectures II. 24) emez éleztet: „sound etymology has nothing to do with sound.“ E miatt megyen Curtius Gy. annyira, hogy (Grundzüge der griech. Etymol. II. kiad. 79. l.) így nyilatkozik: „a csupa hasonló hangzat nem csak kevésé fontos, hanem a hol különböző nyelvekbeli szók rokonságáról van szó, épen okúl szolgálhat azon rokonságnak kétségbe hozására.“ Természetesen. A különböző nyelvek különböző téren és idő folytában lett fejlődést tesznek fel, s az egyező hangok, eredeti vagy korábbi különbözőést gyaníttatnak. Van *rege* szónk, mely Molnár és P. Pápai szótárukban = anilitas, delirium, vetus cantilena, van *regél* Heltainál és a mai székely nép beszédében (Krizsa Vadrózsák. B. Szabó Kisded Szótárában). Van *regél* mai alak, ismeretes jelentménynyel. Tudva van *rege* azon értéke, melyet neki költői irodalmunk körében *Kisfaludy* S. adott. Van *regő* béka (Moln. P. Pápai) = rana stridula; ennélfogva *rege* s *gy. reg*, honnan: *regő, rigó, rikkant, rikkancs, rekey* nem igen más, mint hangutánzó, mely *stridere* azaz

értelmetlen és éktelen hangot jelent (V. ö. Sándor I. Sokféle XII. 115. l.). De itt áll egy másik tő, vagy talán gyök, származottjainak egész csapatával: *rég*, honnan: régi, régen, régoni, reggi [így Molnásnál: „Az egész szentírásból való igaz tudomány.“ Előszó: *reggi*. „Hypokriták, egy-más-gyüölők, visszavonók, *reggiek* (így), talán régiek, ó emberek, meg nem tértek (?) vagyunk“], és rövid hangzóval: *regős* (Borne-misza Ördögi Mesters. „mülék regős nagy út“), ma is: *regős* v. *réges-régi* v. *régén, rögzött, regest* (Moln.). Íme a kétféle gyök vagy tő odáig fejlődik, hogy származékaik hasonló hangzatúakká lesznek. Vajon ezek közül melyekhez tartozik a *reg, reggel* = mane, vagy tán egy harmadik: *röt, rökönnyüdik* stb. (a lat. *ru-ber, rufus*, ném. *roth* s görög és más szókkal összhangzó) szócsapatnak törzséhez, azt még, úgy vélem, a nyelvek összehasonlítása sem hozta tisztába, az által sem, ha a *reg* = mane és *rég* gyököket talán az őskori hangzat egyenlősége miatt egynek vesszük, mint szerzünk és a Nyelvtud. Közl. III. 346. l. tesz. Mert „sok idő múlva“ hogyan jelentheti ezt: *reggel*, bajos megérteni; holott egyszerű a *holval* = hóval, azaz fénynyel, világossal, *esttel* az az napesttel (napestig ma is) értelmezése és elemzése *). Helyeselhetőbb szerzünk-nél a *feilej* a fenlevegéstől (a XVI. században a *leveg* tő ismeretes volt, mert előjön *levegő tü* = *rezgő tü*), *seregély* a seregenként járástól. Kicsinyeskedő a *magyarázás* szóra tett megjegyzés, a *keresztiség* és néhány igen közönséges szó körüli fontoskodás. De midőn a székelyekről szól, „kik a régi scythiai magyaroknak igaz maradványi“, „kik sok csúfos és mi tőlünk érthetetlen szókval is élnek ugyan, de

*). Azonban kétségtelen dolog, hogy a nap szakai nem mindig ily konkrét jelentményű szóktól neveztetnek el. Mert a latin *mane* leghe-tőbbben az ó-latin *manus* v. *maniatól* jö; a német *früh* a *vor* v. *for*-tól, a ném. *Abend* és angol *evening* az *Ende*-től, a *morgen* a gót *ga-maurg-jan*-tól = elvágni, elosztani származhatott (Curtius Grundzüge, II. kiad. 266. l.). A két értelmű tők közé pedig *ra* v. *fa* huév-képző is számítható. *Kisasszonyfa* egykor *Kisasszonyfalva* volt, s kérdés: nem lehettek-e így: Asszonyfa, Borsfa, Hoava, Borsova, Radnóttá. A *jó* = víz előfordul Hájás-Hévíj Várad melletti meleg fürdő közelében lévő falunévben is. Hát Csókó és Csákova, Pásztó és Pásztóha?

az enyett igen ékesekvel és jegyzősökkel is" . . . valamint midőn a magyar nyelvbeli adágiumokat érinti (II. 35), mondván: „sok szép adágiumokkal is a mi nyelvünk rakva, mollyekből egy szép kis könyvecske lehetne“, jól esik nekünknek, hogy a nagy tudós, a fejedelmi körök embere, nem ignorálja a népet, melynek kebelében lüktet a nyelv valódi élete, s jól esik, hogy Sylvesternek öntudatlanul is egy követője akadt, legalább abban, hogy a nép nyelvét szerette. De mikor látjuk, hogy sem ama csúfos (tréfás), sem eme jegyzős szokat, sem, a mi legtöbbször, amaz adágiumokat nem csak szerzőnk, ki talán nem tehetette, de senki a XVII. századból fel nem jegyezte, maga részéről szerzőnk eme furcsa megjegyzéssel hátrítván el a dolgot, itt is mint már fentebb, hogy „ezeknek lejegyezgettetéseivel itt papyrost nem foglalok“: lehetetlen az „első virágzás korát“ meg nem sóhajtanunk. A XVI. században két egyén is találkozott a magyar közmondások összegyűjtésére, nem számítván a harmadikat, ki csak latin és görög adágiumokat s talán szorososan *Erasmus* után adott ki (Hontor Epitome Adagiorum graecorum et latinorum juxta seriem alphabeti. Coronae. 1541. Benkő Transsylvania II. 596); most íme nem találkozunk egy sem. Mert a mit *Molnár* és *P. Pápai*, ezenkívül a Hármaskönyv kiadói tettek a jogtudományi műszókért, ugyanazt teheté vala ő vagy más e nemzeties bölcsesség emez ősi kincstáráért, az adágiumokért. De a classici tanulmányok, ezekkel együtt a humanitás és az aesthesis hanyatlása feltűnőleg mutatkozik e korunkon, mely az előbbi századdal ellentétben mellőzte a nép elmeszülleményeit, s míg ama század sok embere, még a theologia érdekei mellett sem feledkezett meg a nép kedély-életéről és annak eme gyöngyeiről, sőt ama század egyik legkitűnőbb tudósa szíves óhajattal nyilatkozott a népdalok (Erdősiné virágénekek, Geleji Graduál-előszavában hasonlóul; úgy hiszem pünkösdi népdalok, világi énekek) iránt, addig ez a theologiusi nagy tudósság érdekeitől elfogultan azokra erőt és „papyrost“ sajnál. Használni — mint Erdősi mondá: a szemétreől gyöngyöt szedni — nem átallják, sőt nagyon is igyekeznek; de nem ápolják azon virágokat, melyek illatát élvezik, melyekből koszorút kötöznek. Mégis felróhatjuk érdemül *Gele-*

*jin*nek, hogy legalább megemlékezett rólok, s hogy szépeknek ismerte el; de visszatérve fő tárgyunkra, valljuk meg azt is, hogy a szélelemzésben sem tett századában senki valami fontos dolgot, s *Geleji* ebben is kitűnő. Korlátoltak esmeretei, de látása éles és fejtegetéseiben néha szerencsés.

Mit ad a szókötés s azzal határos retorikára és mellesleg az alaktanra nézve, ugyan e szakaszban: arról röviden szólhatunk. Vagy nem ad újat elődeihez képest, kiket nem ismert, ha mi ismerünk is, vagy kevésbé fontos dolgokat mond el. Ha a 2. 3. 6. cikkekben a személyragozási visszaéléseket rovatja és nagyobb részt megtartható szabályokat ad, de van oly törvénye is: „Az embereknek életek“-forma mondat alkotására nézve, mely sem a mai nyelvszokás, sem a magyar nyelv természete szerint — melylyol nem fér össze a sok többes rag, vagy a többség ismételt kifejezése — meg nem állhat. Tudjuk, hogy e kifejezésmód vita tárgya volt a folyó század elején is, és nem csak valaha *Tótfalusi* és *Tsétsi*, de *Kaszinczy* is pártolták. Sejtjük azt is, hogy a nép mindkét félét használja, mondván: nincs ezeknek gazdájok — de nem mindig mondván így: nem jött ki ezeknek a gazdájok, hanem így is: ezek gazdája, — *veulama* pedig így: meghalt a Péterék gazdája, megégett a Péterék azénája. Egyszerűen azért, mert a hol a birtoki kapcsolat szorosabb, nem szükséges a kettős rag, a személy- és dolog többes raga; ellenkezőleg ott, hol a birtokviszony lazább s felülőbb az ige általi vonzás momentuma. A kétféle szerkezet már a nép ajakán feltalálható, természetesen (a német mondaná: vom Hause aus, mit mostanában így kezdünk ferdíteni s komolyan írni: onnan hazúl) jogosult. Midőn a IV. cikkben a cselekvő és szenvedő igéktől eredő nevek megkülönböztetését kívánja, nagyon is doctinaire, nagyon is elmélet embere, milyennek élő nyelv irányában nem szabad lennünk. Kétségkívül hibás: az isten egyházának üldözése e. h. üldöztetése; de ebben: az isten nevének szidalmazása, káromló kétértelműséget látni a szabályait bálványozó theoretikus elfogultságától telhető. A magyar ragok és képzők nem oly könnyen értelmezhetők, mert nem is oly — hogy úgy mondjam — logikailag vagy matematikailag szabatosak. Ha van szántó föld, írópapír, ka-

szóló rét, nem szükséges a *tat tet* s még az *and end*-del is oly szókat nyújtani meg, vagy lomposítani el, melyekre nézve kétértelműség nem foroghat fenn. A „passivum participiumoknak praeteritumik“ a *e*-ben mennek ki *n* nélkül. Tehát a *látva* és *látván* alakok közt idő-különbség van; amaz jelent, emez múltat tesz. Ezt az újkori grammatika is elmondta, vagy utána mondta, noha *Molnár* és *Komáromi* ily különbségről semmit sem tudnak. *Molnár* participiumnak vagy gerundiumnak nevezi őket, s mindkettőt (*va, ván*) egyiránt, *Komáromi* csak gerundiumnak, újabban és sokkal helyesebben, ha t. i. a némelyektől ajánlott határozói igenév nevezet el nem fogadható. (De az hiba, hogy a latin gerundiumot állapotjegyzőnek nevezzük; mert az ugyan csak úgy nem jelent állapotot, mint a többi ige vagy igenévi alak.) A hosszabb és rövidebb alakok közt idő-különbséget nem érezhettek. *Révai* mindkettőt „aoristum participiumnak“ nevezi (II. 797), a *ván, vén*- adverb. jelentésűnek ismeri és az *an en* raggal képzettnek. E szerint oly viszonyban állana a két alak egymáshoz, mint *ba: ban, be: ben*, vagy péld. *elvélté, elvöltén*, a múlt részesülői alakok a középkori nyelvben a maiakhoz, tehát: *emúlotta, imádkozotta: emúlottan, imádkozottan*. Jól tudjuk hogy magok XVI. XVII. századbeli íróink mondják: *nyilván* eh. nyilván, s ők, mint a régiek is írják a *ván*-t ott hol ma *n* nélkül írjuk, péld. *élés* dicsérhessem, ma: *élve* stb. Ezekből és kivált a népies használat gondos megfigyázásából bizonyosnak vélem, hogy ama két alak közt úgy nincs lényeges különbség, mint *ép-épen, kép-képen, hisz-hiszen, meggy-megyen* között. A *ki* és *mi* megkülönböztetése, valamint a *nap* és *nappal* szabatosb használatára utasítás mutatják, hogy szerző korában már szükségesnek látszott a nyelv szokást megállapítani ott, hol a természetes sajátságokból világos szabály nem származott s nem állapotodott meg. Mert sem arra nézve, hogy a *ki* és *mi* természettel különbözök volnának, sem a *nap* és *nappal* megkülönbözése indokolásául valami figyelemre méltót fel nem említ. A *nappal, reggel* (egykor magában is *reg p. regmise*) *esttel estve* (ebből: *estvel*, ebben is *estvel*), *holval* (bóval) tökéletlen alakú *szavaink*; melyek ragozása, már eredetileg ragozott voltok miatt kissé észszerűtlen és

izetlen, még a mi *éppenségeink, aligágaink* *) s off. mellett is; de ezeket átalakítani, ragaik elvetése által rendes névtölké tenni, szerzőnk nem tudta; nem a régiebb nyelv-fejlés, sőt a legújabb és bizonynyal elég merész nyelvújítás sem.

A latin nyelv géniusának áldozik szerzőnk, midőn a számnevek után a nevet többesbe kívánja tétetni: két emberek, tizenkét apostolok; de bölcsen cselekszik, s némileg az aesthesisnek tesz szolgálatot, midőn az *istennek az ő jövőlta* s ilyfélékből az *az ő* perissologikus pótlást elhagyni kívánja. Talán jól következtetünk, ha állítjuk, hogy a középkori magyar beszéd nem volt oly terjedező, oly hosszas, mint a XVI. XVII. század egyházi íróié. A rövidség sok és igen szép jelenségeit találjuk a HB-ben, a bibliafordításokban, s legendákban. A szóban forgó *az ő* vagy csak *ő* gyakori és felesleg alkalmazása előfordul a Bécsi Cod., Gyf. C. s több más emlékeinkben; de az *az* névelő gyéren és kellő mérséklettel jön elő, s nem úgy mint nyomaték nélküli bármely szónak, kivált pedig a birtokviszonyhoz úgy is felesleg járuló *ő* nek elmaradhatlan társa s csaknem kiegészítője, melylyel a birtokviszony felesleg tétetik kitünőbbé, a birtok szükségtelenül emeltetik ki, s így a beszéd is a tartalom fontosságának gyarapodása nélkül nyújtatik hosszabbra. Ilyen kifejezések voltak tényezői azon hátrányos áradozásnak, mely a XVI. századtól fogva különösen tapasztalható a periódusok szerkesztésé-

*) Midőn az *éppen* (így), *éppenség*, *éppenséges*, valamint *árhatán, árhatánság* stb. ily alakokat szövegek használni újabb íróink, felejtik, hogy ama *szók*, nem sajátlagos, rendes és egyenjogú tagjai a művelt vagy irodalmi nyelv összes szókincsnek, csak úgy mint például: *félész* (félelen) s azok legnagyobb része, melyeket egykor híres *Rejtelmében* Kúthy L. meghonosított, s melyek utóbb a népiesség ürügyével költészetünk nyelvét kezdik piszkosítani. Mind ez az alnépi *slangból* való, s az ilyeknek mint megszületlések tréfás, úgy használatuk is csak játszói lehet. Rendes helyök a szépprózában vagy regényben nincs, legfőlebb vendégszeropök. Figyelmet érdemel, mit egy angol közelebb a londoni *Society of literature* egy ülésén mondott: „among the causes which enervate and debase a language is . . . the stealthy intrusion of conversational vulgarities in the written tongue, in other words of cant and slang“ (Athen. 1868. II. 800. l.). A XVII. század ily piszkos jövevényeitől a XVIII. század tisztította meg nyelvünket. Ez ennek kevés érdemei egyike.

ben, a mondatok s egyes szók alkotásában. Mennyire kedvelik az epithetonok összehalmozását címzetekben, mely sok mondani valójok van, ha egy nagy ember, tudós, patronus, annival inkább ha egy apostol, vagy épen az idéző s maga az örökkévaló neve jön elő! Mindezt a leghosszabb, a legvontatottabb szólásoknak szándékos összeválogatásával, lélekzettel nem győzhető mondatokban, vagy sok mondattal felérő mondatokban mikép mondják, vagy inkább hosszas rhythmussorokban mikép döngik el? E kor a lovagiasság, a foszes manierok, s mi ezzel együtt jár, az ünnepieskedés, méltóságoskodás, viselő- és szóbeli nagyzás kora volt. A patronusokhoz szabták magokat az írók is, kik még azon felül theologusok voltak s megszoktak mindig nagy gondolatokkal, mennyei és földi esodákkal foglalkozni, a szentséges (sacro-sancta) tudományt tolmácsolni. Minő mélységes alacsonyágban s pizokban foglalkoznak ezekhez képest a növényeket, férgeket keresgető természettudósok! Tagadhatatlan, hogy ezzel az emberi méltóság és fenség érzete is jár együtt, mely önfeláldozásra s nagy tettekre vezetett, mely a mai időben magát más szemmel, az anyagelviség szemüvegén tekintő embert végképen elhagyni látszik. Ama helyzetnek s szellemnek felel meg az érzelmekkel teljes kebel, a mélyebb kedély áradásai a beszédben, épen ellentéte a jelenben mutatkozó fűsültségnek, a költészet hideg leírásainak, az ékesszólás szótalanságának és szárazságának a műveltebb külföldön. De ama korban külföldön is megvolt ez az ünnepieskedés a törvénytudóknál, a theologusoknál, általában a tanároknál, s mutatkozott a nyelven is. A *sintoma*, *derohalben*, *nunnehro* stb ezen kora az, melyet az ügyes *Kortüm* Jobsiádjában gúnyol. Hly-forma euphemismus vagy inkább euphuismus (angol eredetű görög szó) divatozott Angolhonban a XVI., Németonban a XVII. században; tehát virágos, erőlködve díszített nyelvezet, melyet *Vilmar*, a német irodalom egyik legkitünőbb történetírója, szépen jellemez. Nálunk inkább hosszadalmas és szóval pompázó, mint virágos volt az előadás azon korban, melyben most fergünk, s melynek a nép nyelvére tett hatását tanulmányozni nem érdektelen, s nem is csupán mulatságos, hanem igen fontos dolog arra nézve, ki némely legújabb né-

met nyelvbölcészekkel (Steinthal) meggyőződött, hogy a nyelvek ismeretét a nép szellemének tanulmánya teheti mélyebbé és valóban alaposá. Hogy *Gelejünk* teszi a beszéd ily hosszassága ellen a megjegyzést és megrovást, az becsületére válik korát e pontban meghaladó aesthesisének, de itt is szomorúan kell megjegyeznünk, hogy: culpa ipsum magistrum redarguit. Mert övéinél ugyan *σεμνολογικος*-abb *επιβεβαιωτης*-ebb előadást — mint fentebb példákkal is igazoltuk — képzelnem tudunk *). Dicséretére kell azonban megjegyeznünk, hogy jó ízlés vezeti a *szertint való, nélkül való, valóképpen* mellőzésének s az ilyféle rövidítésnek ajánlására. Az olvasó, ha már szerzőnk műveit s azokból kifejezéseit valamennyire ismeri, s nem feledte el az „ó és új testamentumoki“ kifejezést, hajlandó várni, hogy talán *szertintit, nélkülit s képpenit* fog ajánlva hallani. De szerzőnk még sem ily morész, nem is oly gyökeres javító, mint alább nyelvújításáról vizsgálódva fogjuk látni. A *szertint való* helyett egyszerűen a főnév mellé teendő *i-t* ajánlja, péld. természet szerint való h. *természetiit*, bűnben való esés helyett: *bűnben esést*, gonoszul való élés helyett: *gonoszul élést* stb. Egy részben igaza is van. Mert mondták elődei és kortársai is: te szent: parancsolatodat meg nem tartásommal, hamisan hitemet gyakran mondásommal... megbántottalak; istennek szent nevével mi nem jól élésünk — szent igéjének (igéjét?) mi megátalásunk — okot adunk minket büntetésének (Régi Énekeskönyv. S. Pataki Füz. 1864: 434), főhadnagyok vannak vitézeket vártakra elosztásban, mit cselökedjenek megtanításban (Tinódi). Ezekből a sokszorosan összetett mondatok példáit látván, a *való* elmaradhatását is következtethette. De még sem tekintett eléggé szélyel. Nem sejtí hogy a fentebbi szabály vagy példa nem foglal be minden lehető esetet, s hogy a *való* elhagyása csak özszerűbb

*) Lehetetlen, kivált midőn polemikus hovőben fondörgő beszédét olvassuk, Aristoph. Ranae 818. s kőv. vorseire nem gondolnunk:

ἔστιν ὀφειλόμενον τοὺς λόγους κορυθαίολα ναίειν
 στυβαλοῦν τε παραθέσθαι σημαύματα τ' ἔργων
 φαιδὸς ἀμνημονίου φρονετικτοῦ ἀνδρός
 ῥημάτων ἱποβάματα stb stb.
 πνιτομένων πολὺν πόνον.

jelentésü nevek mellett történhetik, mert csak itt a *való* egyedül összekötés tényezője; ellenben az elvontaknál lehetetlen elhagynia, mivel az ott létezését jelentő s épen nem otiosus szócska. Mondhatjuk: templomba menés, templomban ülés; de: templomban ülőhely, templomban szék, épen nem; hanem mondani kell: templomban levő v. való v. templomi szék, mely két szólás közt ismét lényeges különbség van. A *képpen* helyett *ül-ül-t* ajánl, vagy más ily adverbium-képzőt, péld. tulajdonképpen helyett: tulajdonul, szükségesképpen h. szükségesül (szükségül?); ajánlja ezek helyett: egyképpen, másképpen, korosképpen, ezeket: egyként, másként, korosként (koronként?), s ítélet nélkül való helyett: ítéletlent; utóbbi merészen s kétértelműsége miatt egészen hibásan. De ezt még is jegyezzük meg. E pontban látjuk, hogy e tiszteletre méltó embernek a nyelv szabályzásában rövidítési és így szépítési indokai is voltak, s ezt e korszakban másnál, legalább ily világosan kifejezve nem találjuk. Azon rhetorikai, stilistikai és épen sajátosságot érdeklő megjegyzések, melyek XIX—XXIII. XXIX. cikkekben találhatók, nem olyan fontos dolgok, hogy velek bővebben foglalkozzunk. A *habeo, possum, viscera, virtus, materia, religiosus, anima, spiritus, uva, vinea, verus, justus* megkülönböztetésök s magyarul kifejezetésök nehézségét már elismerni is érdem, s valóban szerzőnknek csak is ennyi az érdeme. Sokkal későbbi idő s a mi korunk sem tudta megtenni mit ő akart és óhajtott volna. A *habeo* bír-ral, az *anima* és *spiritus* lélek-vel, *szellem*-mel, a *verus* és *justus* kellően megfelelő jó szókkal mai nap sem adhatók vissza. Főképp az *igaz* köréhez tartozó számos szavaink: igaz, igazságos, jogos, jogszerű, törvényes, való, valódi s off. nem könnyen különböztethetők és szabhatók a tudományos műnyelvezet külföldi kifejezéseikhez, egymáshoz igen hasonlóak, s tán épen sokaságok miatt szabályosan alig használhatók. Nincs szavunk a *religio*-ra sem. Mert a *vallás* nem fejezi ki a dolog lényegét, a függés benmaradó, benható érzését; az *egély* nem méltó fogalomtól képeztetett, s későn! ennél fogva elterjedni nem bír; a hit, melylyel sok ideig pótolgatták, nem fejezi ki amaz érzést; a *religio* idegen s kissé finom alkotásánál fogva nem lett még népszerű, egyházi beszédekből sem oly elfoga-

dottá, mint más latin szók: pár, forma, pásztor, kamara, próba stb. A „bizony”-nak epithetonul használását méltatlanul rosszszálja érdemes szerzőnk, talán csak azért, mivel a szó sajátlag ígehatározó, sőt indulatszó módjára alkalmaztatik. Szobbb és jobb a mai nyelvérzéknek is péld. ilyekben: egy bizony örök isten, az én testem bizony étel, az én vérem bizony ital (Károli Bibl.) az általa ajánlott hosszabbnál: valóságosan. A „munkálkodás és effectuma” közt csakugyan szépen tesz olykor megkülönböztetést szóalkotásban a magyar nyelv (XXVIII); de hogy ily megkülönböztetést mindenütt erőlködünk tenni, az nem ajánlható ovatosság, hanem kerülendő pedánság. A mennyiben e sajátyságot más nyelvekben is észlelhette, a magyarban pedig különös szabatosággal, s csaknem minden igéjénél előfordulni tapasztalta, általános nyelvtörvényt s azonfelül, vagy annak fölébe logikai törvényt is vont el és alapított meg; s ebben hibázott a mi derék nyelvészünk; de hasonló ok miatt megestek olykor sokkal széleseb látkörű nyelvújítóink is. A logika uralma num oly korlátlan a nyelven, s nem egyedüli törvény- és rendalkotó felette, mint emez absolutisták képzeltek. Ha van *végzés*, miért kell végzemény, ha van határozat, miért kell határozomány, ha megállapodott érteményök van ezeknek: gyűlés, vetés, tojás, jelentés; miért erőlködnénk helyökbe gyűleményt vagy gyűlödelmet, vetet-et vagy veteményt (más jelentésű szó) és tojományt (Geleji K.) tenni? Hibáznak, mert nem a nyelvben meglevő összes alakokból s alakulási módokból vonják el helyes módszernek a nyelvre nézve lehető, a nyelvtörvényt, nem az élő nyelv teljes átismerése s átértése után sejtik ki annak szellemét, hanem logikai s olykor aesthetikai fölvételekhez szabják a beszéd alakjainak növést, fejlődését. S erre Gelejinék is van hajlandósága, kivált nyelvújítása körében. Mintha csak a XIX. század nyelvrontóinak kezére akart volna dolgozni, úgy beszéll a futurumról. „Az indicativusnak futurumai kétképpen mondathatnak magyarul ki: *ada, dok* és *adni fogok*”, s ezt épen ellenkezőleg a közbeszéd szokásával, önmaga gyakorlatával s Erdősi és Molnár tanaival. E két író szorosán megkülönbözteti a két alakot, s míg ezt határozottan indicativus, amazzt subjunct.

időalakjának vallja (Corp. 60—62. 178). Így *Komáromi, Pereszlényi és Révai*, s mindnyájan és mind addig, míg a rövidség szerfeletti keresése eltűrhetővé nem tette a solocismust és selypséget, s míg az újítási vágy a nyelv szellemén teendő erőszak által merte pótolni a hiányt, mely abból ered, hogy nyelvünkben egyszerű indie. futurum nincsen. A határozott tárgyú ige: *mondhatnak* s a tárgyatlan: *mondhatnánk* között levő különbségről, a *nehogy* (péld. óvakodom *nehogy* megleljen eh. ó. hogy meg ne lepjen) és *ülést* (péld. Ágoston üdött) felől adott lecke nekünk is szól. Az ezekkel visszaélés maig is tart, s kivált az utóbbi, midőn írjuk: *A. idéte*, nagyon botrányos, s alig jobb, mint ha mondanók: a szomszéd házából jövök helyett: a sz. *házbóla* j. Ha támogatni látszanak is ez alakot a Péter mellett és P.-nek mellette s a régi „jogfelölle“=jobbja felől kifejezések; de ellene szól a gyakorlat, mely az *idétt* szót soha oly névutóvá nem minősítette, mint amazokat. Természetesbnek látszik hogy a névhez névféle, például személyragok járúljanak közelebből, s azontúl a ragok t. i. viszonyragok s affélék. De általános törvényt elvonni nehéz, a ragok oly szabálytalanul tolongnak össze és halmozódnak egymásra (arra, arrább, meginttelen, mégtelen, pedigtelen stb); de szándékosan csinált, analogiatlan szóalakokkal még rosszabbá tenni szükségtelenül a dolgot, csakugyan megrovandó hiba. Hangtani észrevételei (XXXII. XXXIII.) a tájbeszéd hangváltozásait érdeklik, nem nagy fontosságúak, nem is mindig találják el a helyest. *Haláltul* nem rosszabb mint *haláltól*, *gyökér* nem jobb mint *gyökér*, *mértföld* és *part* nem jobbak — legalább szerzőnk etymologiai elvéhez képest — mint mélyföld és mart. Csak a szokás tesz különbséget, mire sz. nem sokat ad. A „guggoló“ (régí írónknál gyakran és csaknem mindig így!), sajátlag gúnyoló szók közzé, úgy látszik, idegen ajkú honosainktól vettünk fel nem keveset; az itt közlött szóösszeg igen csekély, s nagyon bővíthető volna, nem csak a nép mai *slang*-jéből, hanem régibb kemény beszédű vitáiróink, s épen G. K. I. munkáiból is. Effélékben legalább is oly gazdagok vagyunk, mint a vitázásra tartozókban, melyeket egykor a V. Újság, de csak százig, összegyűjtött. A XXXVII. cikkben néhány

figyelemre méltó de nem általában jó szót hagy emlékezetbe: *jöv-jövöget*, *fázik-fázódik* (fázlódik?), *jövtön-jö*, *menten-meyen*, *adton ad*, *etten-észik*, *itton-iszik*, *mondton-mondja*, *hagyton-hagyja*, *üttön-üti*, *verten-veri*, *vágton-vágja* (l. fentebb); *esztendőt-szaka*, *heted-szaka*, *éjtszaka*, *quasi-éjjet-szaka* (V. ö. Nyt. Közl. VII. 21), *napot-nap-estig*; csak azt kell kétségbe hoznunk, azok némely része nem saját csinál-mánya-e, s úgy szólván sek ezek közül nem inkább csak lehető, mint meglevő vagy megvolt szó-e? Mert hogy szerzőnk, ha gondolatai árában elmerül, vagy az indulat szelvése ragadja el, nem csak az ismeretes szóalakokat s kapcsolatokat kapja fel, hanem újakat is mintegy öntudatlanul s ösztönszerűleg alkot, és így némi művészettel kezeli a beszédet — mint a tánczos, ki lejtése közben ismeretlen alakzatokat, nem a rendes szabályszerinti, de mégis összehangzó s idomzatos mozdulatokat, sőt tán táncznemet vagy nomoszt is talál fel, s mint a zenész újszerű modulációkat — az már a fentebbiekből is gyanítható. Hogy erre nézve nem is mindig homályos ösztön szerint járt el, arról azt hiszem, mindjárt meggyőződhetünk. Mert grammatikája ezen II. részének harmadik s ránk nézve igen érdekes feladata: a szóképzésről adott nézeteit foglalni be. Itt már nem csak szóalkotás által nyelvművelőnek, nyelvújítóknak, hanem némileg a nyelvújítás szabályozójának mutatkozik.

Ha a jelen században oly sok, hívatott és hívatástalan újítóra és művelőre akadt a magyar nyelv, s ezek által szavaira szintűgy, mint szókötésére, s elmondhatjuk hangzatára nézve is annyira átídomulni s elferdülni kezd, miről már így általánosságban beszélni unott s nem is tudományos értékű dolog, az irodalom első századaiban saját természetéhez eléggé híven fejlett és gyarapodott. Az élő nép-nyelvekből s az egyházi latinból átídomítva vagy azon módon fölvetett szók halmaza mellett is találjuk félreismerhetlen nyomait a nyelv benső fejlődésének, önkincséből gyarapodásának. Az új szükségekhez képest, a külső életbeli érintkezések, s kivált a keresztény hitélet hatására új szók alakúlnak. A bűn, gyónás, áldozat, vezeklés, megtérés, kárhozat, káromlás stb utóbbi és

jelen alakjokban és értelmökben bizonynyal nem ázsiai hozományok, sőt némely theologiai vagy csak vallási kifejezésekben is: kegyedni, kegyelmezni, irgat, irgalmaz, töredelmeség, eredetbűn, némabűn, szerzet és sok másban, mintegy nyomról nyomra szemlélni egyfelől a keresztienység lelkét nyelvünkben meghonosodni s gyümölcsözni, másrészt beszédünket gyarapodni, gazdagodni. A XV. századbéli nyelvemlékeinkből annyit legalább szabad lesz elvonni, hogy e nyelv oly képzetlen, oly szegény és zordon nem volt, hogy e tekintetben európai más nyelvektől igen elmaradt volna. Iróink legalább nem panaszzák e nyelv szegénységét. *Janus Pannonius* megmaradt verseiben panaszkodik e hon barbárságáról*), de a nyelvről nem emlékezik rosszul. *Galeotti* nem jegyzi meg hogy szegény volna, egyedül a nemzetek elnevezésére nézve, mi figyelmet sem érdemel; bár ő és társai hogy e nyelvet komolyan nem vizsgálták, a művelt idegen nyelvekhez nem mérték, felőle nem nyilatkoztak, érette semmit sem tettek, az onnan is van, hogy alig ismerték, ép oly jól megélvén s beérvén a latinul itt a XV-ik században, mint *Opitz*, *Alsted*, *Comenius* a XVII-ben. De utóbbi férfaink sem érezték oly szűknek és szegénynek, nem a nyelvtan- és szótárírásban, midőn annak mintegy leltárát készítették, nem a biblia-fordításban s egyéb dolgozataikban. *Sylvester* legilletékes emberünk, nagy örömmel és dicsérettel szól róla, mint már említettük. *Molnár* ajánlja ennek culturáját nyelvtana előszavában, kárhóztatja a sok *vala-val* rimelőket zsolitára előbeszédében; de szűknek nem ismerte, vagy legalább ezt nem panaszoalta, sem *Calvin* *Institúciói*, sem a *Zsoltár* fordításában; tényleg pedig alkalmasnak bizonyítja a legmagasztosb próza s a legköltőibb énekek nyelvél, mind a mellett is, hogy felhasználni csak saját kora nyelvét tudja, középkori elődei nem ismeri, s ő maga vallja be, hogy „libros ungarico sermone scriptos habemus admodum paucos, neque incidi

*) *Munkái* utrechti kiad. I. 473. hol mondja: „nunc barbarico, barbara, in orbe repo. Hic Maro ponatur; set lyra rauca Maronis; Huc Cicero veniat, mutus erit Cicero.“ U. o. II. 90. *Galeotti*nak mondja: „Musae tuae et faeciae hic inter Barbaros.

unquam in ungaricum codicem manu scriptum“ (Corp. 123). Arra van példa, hogy a magyar könyvek csekély száma, a nép tudatlansága s e részbeli elhagyatottsága ellen fakadoznak; de arra, hogy a nyelvet szűknek találják azon idők magyarhoni műveltsége s tudományossága arányában, alig találhatni. Érezték hogy a nyelv elég gazdag anyagjára nézve, s ez anyag elég képezhető; így szép csendesén és öröklődés nélkül alakították s használták a magyar szellemnek is megfelelő, a tudományhoz is alkalmas szólásokat, melyek értéke felől szó sem volt, annyival inkább zaj sem támadt. Csak *Zényi* mondja *Molnár* után jó idővel hogy: „szegény ez a magyar nyelv!“ kezdvén idegen szókat vegyíteni a magyarok közé, úgy vélvén hogy „szébb így.“ Azonban íme itt egy más ki már a szóalkotással nagyban foglalkozik, s némi zajjal lép elő, mert a nyelvet szűknek érzi. Nem vallja meg oly nyíltan mint más panaszát, péld. a fogyatéknemzet, a végpusztulásra jutott hon nyomorúságát. Csak grammatikája s némely más művei egy-két helyén némely nyelvbéli hiányokat. Így (T. T. 615 l.) az *anima* és *spiritus* közti különbséget fejtegetvén, megemlíti e szók kifejezésében szembetűnő hiányát a magyar beszédnek. Ismét (V. T. T. 377) hogy a *habere* jelentményét „nehéz a magyarnak az ő nevén kimondani.“ Ha a magyar nyelv általános szegénységét valónak tartaná, megvallaná bizonynyal; de azt nem oly erősen s nem oly nagyra érzi. Még is okot talál hogy így nyilatkozzék: „Szabad volt mindenkor a dolgoknak illendőképpen való kibővítetésekre s kifejeztetésekre alkalmas szókat formálni, és szabad most is“ (Titk. Titka 868. l.). Nagy szó, de kétségtelen igaz. Csakhogy a „formálni“ szó értelmezésétől függ sok. Ha ez csak annyit tesz: addig nem használt szót venni fel irodalmi beszédbe a nép szájából, vagy változtatott értelemmel a művelt társalkodás szótárából, vagy elavult szókat a régi nyelvből: ez nem merész és nem félelmes dolog, nem is szorúl montegetésre. De ez nem *formálás*; valami szándékosabbat kell értenünk. Új szótót alkotni, új hang-combinációt (hangösztet, *Lautecomplex*), valamely eddig nem ismert fogalom vagy érzet megjelelésére találni, ma már csaknem lehetetlennek tartják. De ezt feltétlenül nem állíthatni. A barbár

népeknél fordul ilyes elő s a természet zónáját erősebben érző, utánozni inkább bíró gyermeke a természetnek, s így kissébb mértékben az egyszerű magyar is oly sokféle játékot tud, kivált a hangutánzókkal üzni, oly sokszoros hangjátékot csinálni, hogy ha nyomoznók, aligha más is nem csinál új szótöt. Az ily szók: suhanéz, suhé, suttyó, továbbá sívó, síó, sívatag, sívár, sovár, sovány stb mind ugyanazon szóelemnek különböző nézlesi mozzanat szerint alkotott változatai; de oly könnyeden s oly egyéni szeszélyre alkotva, hogy még is éreznünk kell, hogy ezek gyöke fris életben van, törzsük folyvást alakulóban s szeszélyhez képest hozhat új meg új sarjakat, melyekből a nép lolkében s ajakán újabb szók fakadhatnak ki. Ilyen a fentebbi: ri, riad, riaszt, rivaszt, rivalkodik, rikolt, rege, rigó, regő stb effélék, melyekkel üzött hangjáték szabályait valamint szüleményeit soha sem fogja a nyelvtan vagy szótár sem kimerítőleg feljegyezni, sem korlátok közé zárni. Hogy ilyek folytonos módosulása, parányi mozzanatok szerinti változásai által s ezek közben új szótöt alakulhat, alig tagadhatni. A népnél, valamint a gyermeknél, folytonos alakulásban van a nyelv (melyik gyermek nem alkotott új és általa létrejött s csak is általa használt szót?) s ez a szó természetesen leginkább hangutánzó vagy ösztönszerűleg moduláló szóalkotás magától s könnyen jő. Ez is a szóalkotás legelembb s jelen művelődési állásponton leggyérob neme. Ilyenek műveltebb nyelvekben alig van helye; egy részt mivel a szabályok és irodalmi gyakorlat által megkötött szokás minden újat és népiest kivet és visszautasít, másrészt mivel amaz öserő, mely ösztönszerűen s mintogy gyermekien alkot szót, a művelt élet emberoiból kihalt és a művelt nyelv ilyeknek szükségét érezni nem is akarja *). Ily szóképzésre szerzőnk nem gondolt.

*) Új szógyökök, szóanyag alakulhatását méltán tagadja Müller Miksa nem csak nyelvtani felolvasásaiban (II. rész), hanem ily című művében is: Chips from a german workshop (II. 255—258). De módosítja némelyekben Müllert Benfey (Götting. Gelehrte. Anz. 1864. 1527, 28. II.), elismervén, hogy még lehetne vitázni amaz esetek fölött, melyekben ő anyagilag új alkotásokat vél felismerhetni, azaz oly hangokat s hangzokat (Lauteomplex) lát fogalmak kifejezésére alkalmaztatni, melyek

Van más módja is, és pedig lehetőbb, a szóalkotásnak, s ez a meglevő szótökből vagy gyökökből (e közt a magyarban sokszor azonos) ismeretes értékű képzők által formálás. Ha például van: maradék, haladék, hulladék, akadék (Molnár Calvin Instit. előbesz. akadékoz többször), miért nem lehetne: álladék, folyadék stb. De itt is nagy ovatosság koll. A képzők egy része világosan felfogható s megállapodott jelentémmenyel bír, s így bármely tö mellett, bárhol is csak úgy használható, mint a ragok. (Némelyekre nézve kétséges is: ragok-e vagy képzők, péld. *á, ü* és *é* gonitivusi rag.) Dye nek az *oz, ez* ige- és *ás, és, at, et* névképzők. Hol csak a tö jelentémmenyé lehetővé teszi vagy szükségli, ezek szabadon használhatók. De már az *alom, adék, any* s legtöbb, nem ily világos értékűek, s alkalmazások nagy gondot kíván; mivel a velek alkotandó szó értelme oly homályos lehet, hogy csak hűzamos szokás, a conventió kénye s a köz nyelvérzettel dazolása adhatja meg értéküket. Ettől pedig nagyon ovakodott minden nemzet, mely nyelvét nem a műveltebbek egy kis köre, hanem az összes nép tulajdonául tekintette, s a mely művelt népnek a nyelv természetes eszközül szolgálta érzései s gondolatai közlésére. Valóban a beszéd általi közlekedésben mindég érdeklődik kedélyünk is, adunk és veszünk va-

azelőtt a nyelvben nem táltattak, vagy nem a nyelv fennáll, hangra és jelentémmenyre vonatkozó törvényei szerint esatoltattak valamely hangzásra cözve rokon alakúlathoz (Gebilde), hanem úgy jutottak a nyelvkinés tárába, mint a beszéd anyagának kezdetbeli alakulását gondolhatjuk." Ily esetek hát vitatkozás alatt állhatnak. És mégis B. nem tartja múltbatlanul szükségesnek tagadnunk, hogy még az igen kifejlett s gazdag nyelvekben is származhatnak ú. n. gyökök is, bár tagadhatlan, hogy e származás a művelt és barbár nyelvekben másféle. Az utóbbiak tanulása igen érdekes. Erről mondja Müller: „Ázt láthatjuk ezekben, mit a régi szanszkritban és héberben nem reménylünk szemlélhetni. A nyelv gyermekkorával, gyermekkori szeszélyeivel ismerkedünk meg, s legalább amaz egy tanulságot elvonhatjuk, hogy a nyelvben több valami van, mint a miről a mi bölesészetünk álmodik (Müller Lectures II, 41. I.). A természetes és csinált (beszéltes és gestompeletes) szó és nyelv közti különbséget szépon tárgyalja Dieffenbach (Vorschule der Völkerkunde 70. I.) V. ö. Benfey Kratylos 104, 105. s kivált 137. I. és Dieffenbach Leben, Geschichte u. Sprache 44. I.

lami érzelmit is; a conventio-adta szókkal való társalkodás, vagy azok nagy mennyiségben vegyítése abba, mindég eltaszítón fagyossá teszi a beszédet, s az ily megegyezés-szülte szók elszaporodása természetesből csinálttá teszi a beszédet. Ezért tartotta kissé feszesnek s nem közvetlen és könnyeden hatónak *Aeschylus* nyelvét *Aristophanes*, ezért javasolnak emeticumot *Luciánusnál* az avas és különöz szókat tömegben használó *Leophranesnek*, azért álmétkodunk magunk is ha *Jászay*, kivált pedig *Döbrentei* némely commentárjaik stílját olvasván, azokban régi és mesterkelt szók által oly otromba daczolást találunk az ő koruk nyelvérzetével.

De a tudomány nyelve a mint elvontabb, úgy más részt önkényesebbé s conventionálisabbá lesz, s feszeccs is lehet. A tudomány összevetegetéseiből elvont eszmék lesznek; ezek pedig oly szókat tesznek szükségessékké, melyekre a közöb beszédnek semmi szüksége, s melyeket a nép elméje elő nem állíthat. De a theologia, a tudományok tudománya, a népek hirdettetésén s a népre kellvén hatnia, népszerűsége törekedett, s így a néphez kellett alábocsátkoznia, vagy azt saját színvonalára emelnie, s ez csak a műszók és nyelvezet magyarrá tevése által történhetett meg. Tehát theologus szerzőnk is új tudományos szóknak szükségét érezte, új szókat alkotni érezte magát kénytelennek sőt hívatottnak is, mert nemzetének nyelvét, lelkét sajátjául érezte, a nemzeti nyelv hiányait állallatta, de hajlíthatóságát, anyagbeli gazdagságát is sejtette; ennél fogva alakítani, hajlítni mert és tudott; benne a hazafias lelkületű beszéllő a tudóssal egyesülvén, sőt e kétnek tulajdonai egymást benne áthatván és fokozván.

Így fakadt ki szerzőnkől e korszakban legelőbb és legszembetűnőbbben az új szók alkotásának vágya, így fejlett ki gyakorlat közben az erre való képesség. Csak úgy gondolkodás és beszéllés közben vagy fogalmazás folyamában, örölködés nélkül jönnek létre s vetődnek elő az ilyenek: *részszócska particula* (T. T. 598); *magán létlen accidens*; *alkalmatosítani* mint *ártatlanítani* (u. o. 476); *tulajdöntalanul improprie* (T. T. 1057); *újvá-születetlen* (V. T. I. 914); *takarék* (u. o. 916); *szökés v. szökölés tánczolás* (V. T. II. 303. 1050); *forgottlan* „a bibliában“ (T. T. Ap. lev.); *születetlen magta-*

lan u. o. 477); *külömbözelen*; *képtelenséges*, *tökéltelenségtelen*, *hitelességes*, *hiteletlen*, *régiséges*, *kegyességes*, *szedegetem*, „*úgy szedegetem*“=úgy vélem, colligo (T. T. Ap. lev.) és sok más már elsorolt, vagy alább említendő. Majd elveket, szabályokat alkot a szóképzésre nézve. Elmondja nézetét egész általánosságban. „Mindenek felett, így szól (Grammat. II. 36) ez legderekkabb és fundamentomosh *observatio* a Magyar szóknak formáltatásokban, hogy a mennyire lehet az ember azon igyekezzék, hogy a miket a Deák (hagyjam el a Sidót és Görögöt) egy igével kimond, ő is Magyarul kimondhassa; és így a mit egy szóval kimondhat, azt többekkel és mintogy kerülő beszéddel ne mondja ki. Mivel pedig sok dolgokat a mostani Magyarok egy szóval az ő nyelveken ki nem tudnak mondania, nem mintha neveik nem volnának, hanem hogy nincsenek szokásban, az értelmesek a Deák szóból formálhatnak a dolgokhoz illendő magyar szókat, csakhogy abban legelsőben nézzenek a szónak eredetire, s annakutánna a több hasonló Magyar szókra s a neveket azokhoz alkalmaztassák. Mert úgy vagyon, hogy nem minden Derivatívumokban, eredett szókban tartathatik meg a primitíváknak formáltatások, de sokakban más hasonló szókhöz képpent, mellyekkel közönségesen élnek, igen illendősön meglehet.“ Tekintsük meg az itt kifejtett nézetét minden oldalról.

A közélet, ha a rendes vágásban, bármily gyorsan fejlődik, s mivelődik is, új szók öntudatos alkotását nem igen szükségli és könnyen teljesíti önmaga, egyesek feltűnő s előkészületes mesterkedései nélkül. A keresztényen egyházi életre tartozó szók megszülemlettek a nyelv ősi kincséből, vagy átvétel útján, s az így nyert szók egy része ma is szöbbrészét teszi nyelvkincsünknek (egyház, anyaszentegyház, ünnepek, ihlés, ihletés, szellet, szentelet (B. Cod.), jámbor, lelker, háládatos, szentölő (pap), ezerlő, negyedlő). Így utóbb is sok szép szó. Megszülemlettek rendes és természetes módon, mint a nép szellemének ama más szülöttei, a közmondások, példabeszédek, talányok, mondókák, dalok és dallamok. De a mi szerzőnk itt a tudomány szükségét érzi, melyeket a velő ismeretlen nép nem pótolhat. Állítja, hogy bármely tudományos szót is kitehet nyelvén a magyar. Vannak neveink min-

denre, csakhogy nincsenek szokásban. De ha vannak, nem kell formálnunk, mert az avúltak vagy divatlanok előszedése nem formálás. Azt hiszem a meglevő szókön meglevő töket ért; tehát homályosan fejezi ki, mit ma így mondanánk: vannak töink, szóelemeink, melyekből minden szükségre alkotunk. A szók alkotását „értelmesekre“ bízta. Az értelmeselek aztán a „deák szókból“ formáljanak. Kétséges értelmű beszéd, úgy vélem e helyett: a tudományos latin műszóknak megfelelőleg s azoknak utánzásául. A latin műszókat pótoljuk ki, úgy hogy azokat fordítsuk le. Maga szerzőnk így cselekszik; mert alig fordul elő nála tudományos latin szó, melynek visszaadását, legalább körülírás által, meg nem kísérti. Tehát nem úgy mint Erdősi tett a hónapok neveivel, melyeket saját, általa felvett szempontból kíván elnevezgetni, s nem a latin nevek, tehát nem is a rómaiak alapnézete szerint. Ha valamely művelt nyelvben oly szóra találunk, melynek értelmét saját szónkkal kifejezni nem tudjuk, természetes azt vagy átvenni, vagy lefordítani. Mert a tudomány szüksége sürgetős, nem várjuk meg, mint óhajtandó volna, hogy valamely fogalmat a nemzet közbirtokává tegyen, azt saját szempontjából és saját geniusa szerint szemlélgessen s ehhez képest nevezzen el. A tudomány új termékeit addig is esmernünk s emlegetnünk kell, sőt sajátunk gyanánt használni, míg hazánk földében megteremne s éghajlatunkhoz idomúlva. Csak az a nehézség forog fenn, hogy az az idegen nevezet magához a fogalomhoz képest lehet gyarló, szükségből vagy más nemzet felfogásmódjához mérten alkotott, s így ha lefordítjuk a nevet, nem fogjuk jól visszaadni, jól megjelelni a dolgot magát, és csak a „verba valent sicut nummi“ alkalmazása *) segít ki. Így jártunk péld.

*) A szónak vert pénzhez hasonlítása nem csak e közmondással lett latin szólásban fordúl elő. Használja ezt Lucianus is már említett Lexiphanesében: τό καθιετητος νόμισμα της φωνης, hol inkább csak a szó, mint jelentemény egyezése van, inkább a szóhang „megállapodott értéke“ jelentetvén. Vert pénzhez hasonlítja a szót Quintilian I. 6, 3. „Utendum plane sermone ut nummo, cui publica forma est.“ Így többoknál is (Lásd Orelli Horatius. Edit. major. II, 704. l.). de ama hasonlatból nem tanácsos általános elvet csinálnunk. Mert hátha egy népünk lelkétől idegen kör-

dául némely tudományos, péld. grammatikai műszóval. Magok a görög nevezetek igen határozatlanok voltak. Ezeket átvették a latinba szó vagy betű szerint lefordítva, s lett *πρωσις*-ből casus, *επισις*-ből supinum, s lett nekünk is esetünk, hanyatlónk, viselő, letévő igénk stb. A jog némi módosulását vagy enyhébb nemét jelenti az *igény*. Hol vettük e nevet? Fordítottuk a német *Anspruch*-ből. Mit a francia csak *prétention*-nal tud nevezni, nem egyezvén a szóképzés indokára nézve a némettel, bár a fogalomra nézve egyez is, mi a német szerint csinált külön és új szóval fejezzük ki, eldobván régi követelés szónkat, vagy mellözvén annak gyökét keresgetni, s abból alkotni valami természetesbet. Mert mi köze a magyar észjárás szerint a beszédnek, szólásnak a joggal? A németben van szép átmenetel és fokozat az ilyféle szók s az *Anspruch*, *ansprechen* között, mint e szók régibb használatából (Grimm Wb.) kivehető, s az angol *claim* is (Ogilvie szerint is: Dictionary s. v.) e nézetnek felel meg, származván a *clamo* *καλω* (?) töltől. Szükség volt-e ama sajátos nézetet elfogadnunk? Így vagyunk sok mással. Nem igen sikerült a *subjectum*=alany származékainak áttétele és használata, mit pedig már rég kezdtek; nem a jog és bölcsészet köréhez tartozó szók egy nevezetes része, sőt amaz egy-két példából, kivált pedig bővebb körültekintés után meggyőződhetni, hogy a külföld műszóit fordítva, sokszor hibás nézetet honosítottunk meg, még többször pedig, kivált újabb időben, erőszakot tettünk nyelvünkön. Így a *be* szócskán kezdett szavaink: beállít, beszüntet, beterjeszt, beigazol, e szócska értelmét hozza zavarba, a *subjectum* (v. ö. fr. *sujet*) pedig az *en* és a tárgyalás alatti dolog („alája vetettségi dolog“) külön-

kezdene számunkra ily szó-pénzeket verni, vagy épen tudós szócsinosítók képeznének hamis pénzverő testületet? Hátha a nyelv dolgát a divat dolgává tessék? Nem járnánk-e úgy, mint az előbbi hasonlat folytatásául Aristophanesből idézhető sorok szerint az athéni nép járt jó honfaiával, hogy nem a régibb jól vert, now hamisított, nemes és próbát kiállott érexpénzzel élt, hanem,

τούτοις τοῖς πανηροῖς χαλκίσις
χθές τε καὶ πρόην κοπίσι τοῦ κακιστοῦ κόμματος
ἐν τε τοῖς ἄλλοις καὶ τοῖς βαρβαροῖς πάνταχου stb.

bőző értemények közt ingadoztat. Így hibáztak sokszor szerzőnk, Apáczai, s mások is. Nehéz az elnevezés alapjától szolgáló nézetnek azonosnak lenni ott és itt, hajdan és ma; nehéz minden újabban felmerülő tárgyra nézve analogiát találni is, mely által azt előbbi szavaink sorába helyesen illeszszük, s a nyelv hangjaiból reá kellő hangzatot alkalmazhassunk. De másrészt az is türethetetlen, hogy nyelvünket idegen szók tarkázzák.

Szerzőnk műszókat kíván, a latin műszóknak ígéről ígére (az alföldi népnél néhol: igről-igre), tagról tagra megfelelőket. Nyilván mondja: „a mennyire lehet az ember azon igyekezzék, hogy a miket a deák egy szóval kimond, ő is magyarul kimondhassa.” Nagy kívánság, melynek maga szerzőnk is sokszor nem felelt meg, sőt inkább tanusította, hogy a latin műszókat inkább magyarázni, körülírni, néha vastagon színezett és bő phrasisokkal visszaadni, s tán szolgálólag visszaadni volt képes inkább, mint szabatosan, magyaráni adni vissza. Így mondja az *observatiót* megtartatandóságokának, *petitio principii*-t „úgy létel felől való kérdésnek” (V. T. II. Előbesz.), az *errátát* pompázva így: „nyomatásban esett vétségeknek . . . összesepregettetett szemetjek” (T. T. végén); *praesupponál* előltesz (V. T. I. 504), *liberalitas* bőv költség (T. T. Ap. lev.), *valor* böcs, minéműség (V. T. II. 263); *pronunciál* itéll, kiált u. o., *inquisitio* vallatás u. o. Hogy a latin nyelvű tudományosság által oly elfogulttá nem lett, mint sokan két századdal utóbb, kik egy új Látiumot akartak Magyarhonban alapítani, s kik a magyar nyelv tanítási nyelvül használatát barbárság okozójaül tekintették, hogy puristicus óhajtásai vannak, s a magyar nyelv önálló és benső kifejlődését kívánja eszközölni és előmozdítani, s erre tettleg és sikerrel is munkálkodik: oly érdeme, melylyel sok német és külföldi nagy tudóst és nagy embert megha'ad. Így például *Leibnitz* a német nyelv műveléséről irt s maig is gyakran magasztalt és használt értekezésében nem bátorkodik ily merész tanácsot adni. De a mi szerzőnk úgy vélte, hogy már ilyes megkísérhető. Úgy vélte, hogy a tudományok előfái átültetve a magyar elmében már meggyökereztek, s azokról már szedhetni gyümölcsöket, vagy legalább virágokat az

által, hogy az átértett s elsajátított tudományos eszméket saját szavainkkal jelöljük meg. Vajha úgy lett volna akkor és úgy lett volna a XIX. század nyelvújítási idejében. Akkor nem maradtak volna ő és Apáczai s kortársaik követők nélkül, korunkban nem volna útjában az általános művelődésnek ama mesterséggel csinált szóhalmaz. Szerzőnk úgy nézi a tudomány körében az idegen szókat, mint a nyelvet elkorcsosító idegen ékszert vagy darabot, s mint az ezekkel fényeskedés, úgy buzgólkodik amazok ellen is. Teljes nyelvtisztaságot kíván a beszédben, mint ősi magyar jeleket az írásban. Olyforma akadály lehetett volna amaz, mint ez lett volna, ha buzgó írónk óhajtása teljesül, s ha ama kétséges eredetű betűket valahogy divatba hozhatja. A purismust teljesen kivihetőnek vallja. „Ez mesterséggel, úgymond (II. 36), alig lehet oly dolog, munka vagy cselekedet, a melynek illendő magyar nevet az értelmes ember mindjárt nem találhat.” S valóban, mint már említém, alig is fordul elő nála idegen szó, bármily tudományos és elvont, melyet magyarul rögtön s még egyházi beszédeiben is kifejezni meg nem kísért, esak hogy saját tanácsa ellenére legtöbbször körülírással, „kerülő beszéddel” a mely magyarrá tett műszókat nála találunk, valóban a legelvontabbak közé tartoznak, s a mi magyar kifejezéseit illeti, azok közül egynehány maig is él- és használatban van, a nagyobb rész nem maradt meg, nem fogadtatott el újabban; már az ő korában is gyarló volt. Nem adta elő szükséges rövidséggel, megszabottsággal s lényeges oldaláról tekintve a fogalmat (mert kimeríteni annak minden jegyét nem is a szó feladata); vagy nem volt jól alakítva a nyelv törvényeihez és szelleméhez képest. Nem mondhatni felőle mit *Bod P.* mond *Apáczairól*, hogy műszavaival érthetlenné tette a tudományokat [„nagy részén a Deáknál nem tudó olvasó, vagy ha (így) Deáknál tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen, nem érti a mit olvas magyarul.” Athénás]; mert G. K. I. műveiben népszerűségök miatt nem oly tömegesen s legtöbbször értelmezve jelennek meg a tudományos műszók; de mindenesetre azt, hogy óhajtása, kezdeménye korai volt, s nem sikerülhetett. Csak nagy gondolata, magas irányú buzgó törekvése az, mi által örök

hálánkat érdemli, bár kívüni, a mit óhajtott, nem bírta, s az időhöz képest nem is bírhatta.

Megérdemli azonban, hogy szóalkotásával néhány példából s némi rendben ismerkedjünk meg. A meglevő tökhöz képzőket illeszteti s így nyerni új alakokat: ez az ő szóképzési eljárás-módja. Összetétel, elavult rövid szók felelevenítése, vagy szórövidítés nála elő nem fordulnak. „Nézzenek — t. i. szóalkotásban — a szónak eredetire s annakutánna a több hasonló magyar szókra s a neveket azokhoz alkalmaztassák. Mert úgy vagyon hogy nem minden derivatívumokban tarthatatik meg a primitívák formáltatások, de sokakban, más hasonló szókhoz képpent, mellyekvel közönségesen élnek, igen illendősön meglehet.“ Szerzőnk küzködik a grammatikai nyelvvel is; mert hiszen ő első, ki magyarul grammatikát ír, s ha *Erdősi* a grammatikai műszókat megalkotni kezdé, *Geleji* az, ki a grammat. nyelvezet útját töri s egyengeti. Innen van homályossága. Mondani akarja hogy nem minden szóból lehet bármely képzővel szót alkotni, de az analogiát előttünk tartva sokból. Saját megtévedései szolgálhatnak e kettős tételre nézve tanulságul. Mert képezi, legnagyobb részt ő maga először és öntudatosan:

-*vény* képzővel: eleven hasonlatára élevény, s ez nem más mint maga amaz *eleven*, égevény, televény, akadvány, maradvány, ragadvány, járovány.

-*ékeny*: élékeny, évékeny (fázékeny), úszékeny, futókeny (futós), *teniszékeny*, szülékeny, orestékeny, hívékeny, gerjedékeny, szenvedékeny, hervadékeny, futókeny stb.

-*éketlen*: teniszéketlen, szüléketlen, nomzéketlen, éléketlen.

-*atlan*: hiteletlen, külömbözetlen, forgottlan (forgatlan), megoszladozhatatlan, hasonlotlan, egyenlőtlen, tellyestelen v. tellyetlen, összetételten.

-*mény*: szerzemény, tetszemény, öntemény, tojomány, küldemény, faragmány, rakottmány (szakasztott testvére az 1841 körül származott s maig tengő „bizottmány“-nak), képzemény, látomány.

-*aték*: vágaték, kezdeték, rekeszték, illeték, egybehajtogaték (volumon).

-*aték*: haladék, akadék.

-*os-es*: illendősön, berekesztősön (inclusive), kirekesztősön (exclusive) V. T. I. 1150. tapasztalhatósan.

-*ságos*: régiségos, kegyetlenségos, hiteletlenségos, képzetlenségos, bölcsességos, hatalmasságos, üdőségoske.

-*olan* (óan): végződölen, érölen, színölen, múltölan.

-*ít*: nyavalyít, ártatlanít, alkalmasít, foglyosít.

Tekintsük műszavait:

Subjectum: *alája vettelt*; praedicatum: *róla mondatott*; objectum: *ellenébe vettelt* (tárgy Molnárnál és Pápainál: meta, pluteus, Ziel, Schiesz-Scheibe, érzékenységnok trélja, az mit ember láthat, vagy rolla szólhat); substantia: *alatta állás*; accidens: *magán létlen, vagy másban levő*; essentia: *magán létel*; essentialis: *állati*; subsistentia: *alatta állóság* vagy *személyi létel*; propositio: *elétel* vagy *feltétel*; assumptio: *felvétel*; antecedens: *előljáró rész*. E műszókról egy tekintetre átláthatni, hogy nem sajátlag műszók; kellő rövidséggel s szabatosággal még a tudományok azonkori állásához képest sem bírnak. Vannak jobbak is: ens: *lévő*; exordium: *kezdetek*; qualitas: *minémiség*; quidditas: *miség*; quantitas continua: *menyiség*; qu. discreta: *hányóság*; relatio: *rod vitetés*; simplex: *őszinte való*; simplicissimus: *őszinteséges*; ratiocinatio: *okoskodás*; traditio: *adaték v. adalék*; ad intra: *bólöltre*; ad extra: *kivölre*; immediate: *közbütenül, eszközütenül*; ad vivum: *élöven*; superficialiter: *szinölen v. színölog*; tautologia: *azontszóllás*; phantasia: *képzemény*; spectrum: *látmány* vagy *tetsemény*; ablegare: *elkövetezni* stb. Ezek alkotásában azon határig ment el, melyig fentebbi elvéhez képest lehetett. Képzők által hosszúra fejlett szókat letisztítva ősi egyszerűségökben dívatba hozni, önállóságokat elvesztett, elavult töket életre erőltetni, nehezen érthető képzőkkel szókat alkotni nem mert; csak is néhányat használ fel, melyek értelme nem kétséges. Összetételben a ragokat nem hagyja el, s ezen el nem hagyás által a vonzatot nem teszi homályossá, s az őszszetett szót a nyelv természetével ellenkezövé, mint ma ilyekben: gondvisel, képvisel, árverel (valamit). Csak némely alkotásaiban megy túlságig. *Közbütenül* csak kissé tartózkodóbb kifejezés mint *közbütenül* s csak annyiban, hogy amott

az a fontos *be* rag ki nem esett. A nyelvezet és így szóképzés jóízlési kellekeiről van sejdítés, s arra ösztönszerűleg van — mint fejtegettük — tekintettel; de érette áldozatot nem igen tesz, a nyelv természetét nem ferdíti el. Úgy is látszik, hogy az ő aesthesisének nem a könnyedség, gyorsaság, rövidesség tetszett; inkább a hangzat teljessége, méltóság, szópompá azon korhoz képest. Ezt mutatják hosszas, mondhatnám mesterséggel összehalmozott mondatokkal összegombolyított, nem rend és numerus nélkül, de még is nagy terjedésben áradó periodusai, elmét lélekzetet kifárasztó pontjai; ezt amaz „üdüsegetsék, megtartatandóságotskák s legmegjegyeztetendőbb observatótskák.“ Ezt — hogy többet a fentebbiek után ne idézzek — az ily összehalmozás: „az öröktől fogva magától őszinte való és megoszladozhatatlan egységű, Jehovai természetben levő és élő, állatval, hatalomval és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek háromi többségök felől való mennyei titkos tudomány.“ (T. T. czím.) Ez teszi lényegesen különbözővé a XIX. század nyelvújítótól. Nála a XVII. század, emezeknél a XIX. aesthesisé uralkodó; ezen század emberei az indulatok különböző természetéhez, szikráihoz, szökelléseikhez alkalmazkodni tudó régi görögök s azokat követni tudó újabb költők, amazok a souverainiségét érző szentséges theologia méltóságos nyelvét tartják előttök példányul. Egyébkép eléggé megtartja a maga által ajánlt ovatossági szabályt: „melyvel csak akkor kell élnünk, a mikor a szóból megszükülünk és valami dolgot illendő szokott szóval ki nem mondhatunk; egyébként, ha van más alkalmas szó, nem kell újat formálni“ (II. 36). Sehol sem ragadja újítási ösztöne s talán épen a rövidség kedvellése anyyira, mint midőn így szól: „ez is egy kiváltképen való szép szólás az mi nyelvünkben: meg kell nekem téged *vernelek*, *tanítanolak*, *ruházanolak*“ (Gramm. II. 30). Már előbb is: „tetszék eleve megintenelek“ (V. T. II. Aj. lev.). Jó hogy ez alakok ismertokká nem lettek a fentebbi évtizedekben, s nem mentek nyelvkönyveinkbe. De csakugyan megszülemlettek Geleji előzményeinek tudta nélkül is némely más írónk elméjében, s kerültek ki tollaik alól ily alakok, melyek szükségét ugyan nem igen, de lehetőségét érezni hajlandók vagyunk (*Arany*

Szépirod. Figyelő II. 1. 147). Mert olvassuk *Guzmics* és *Kazinczy* Levelezésök 118. lapj. „szabad-e egyre kérnelek,“ ismét hasonlít *Greguss* .i. *Cíd*-jében 43. l. és *Szász Károly* *Macbeth*-fordításában 75. l. „rénítnelek.“ Alkotásai nagyobb része időfolytában elhullott, vagy életbe soha sem is lépett, a szokás nem ütötte rájuk bélyegét. A melyek szavai közöl ma hangzanak, úgy látom nem tőle, hanem más úton vétettek fel vagy alakítottak. Utódai voltak pedig számosan, s a XIX. századbelieknek előnyére vált volna, ha ismerik és használják. Példaadójak egyszersmind mérséklőjek lehetett volna.

Kik voltak a XVII. században utódai? Említettük, hogy a latin nyelv korlátlan uralma sem volt képest elfojtani Gyulafehérváron a nemzeti nyelv iránti érdekeltséget. *Keresztvári Pál* ezen kezdte oktatását (*Bethlen M.* Önéletirat. I. 219. 222. l.). *Apáczai* ezt kívánja alapul vétetni. Természetes is, hogy a helyesb vagy módszeres nyelvtanítás az anyanyelv gondosabb tanítását s elméletét szükségeli, s ekképen bármely idegen nyelv tanítása közben mindinkább ébred az anyai nyelv iránti érdekeltség, az arra reflectálás. Magok az e tájon megjelent számos iskolai szótárak, érdekelvén a magyar nyelvet is, azt okozták, hogy a magyar nyelvet is többen tanulták és öntudattal művelték. Ily irányban munkált, s társait ez irányban meghaladta *Apáczai*, ki *Gelejit* a tényleges nyelvújításban tíz év múlva követi. Nem adja urát újítási hajlamának, nem említi, ki volt ösztönzője; de hinni merjük, hogy *Geleji*, kit egy helyt a haza legnagyobb tudósai között említi, ki őt kedvelte és számára a külföldi utazások költségeit beszerozte, ki vele oly egyező volt vérmérsékletre nézve, bizonynyal hatással volt a vele rokon lelkű emberre. *Medgyesi* egy ideig Gyulafehérváron élt, mint láttuk, *Gelejivel* nem nagy barátságban. Úgy látszik ellenfele volt nem csak a cultust és egyházkormányzatot illető, hanem a nyelvügyi kérdésekben is. *Medgyesi* ellenzi a *jövt*, *növt* s effélék *v*-jét, a *lat*, *tel* igeképző sokasítását, péld. a teremtés és teremtetés felesleg megkülönböztetését, a *val*, *vel* teljes kiürását, s általában a szélsőségre vitt etymologiai írásmódot, valamint némely szóújítási eljárását is. A *Dialogus*ban (*Dialog. politico-ecclesiast. Előbesz.*), midőn egyfelől igen

helyesen ítél s máig értékes nézetet mond ki a nyelvújításról és a *csinált* szókról, más részt *Geleji Katonára* ezélez némely megrovásaival. „A szó — úgymond — valamint a pénz, az jó, mely elkél* (Bizonyos tekintetben igaz; de általan véve a szó nem oly anyagi, nem oly hideg s fizleti forgalomra *csinált* valami!). „A talált s gondolt szóknál, szóllásoknál mi lehet a mi a nyelvet inkább megmocskolná? Nagy fogyatkozásnak tartom, hogy mi az mi nyelvünket a deák nyelvhez szoktuk mérni (melylyel ékes tulajdonságiból s erejéből kivésszük azt), holott ez annak nem mértékje, és régen más nemő is a mi nyelvünk, úgy mint Napkeleti. . . . Csak ne sajnálnók a fészket nem a Deák nyelvben, hanem magában felkeresni, vinnénk minden kifejezéseket, kimondásokat a közönséges szokott magyari szóllásokra, megtudakozván szorgalmatosan, mint szokták a jó Magyar emberek a féle dolgokat kimondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és íránk.* Majd a nyelvújításra egyenesebben ezélez, melynek mint ebből is látható, nagy hatása kezdett lenni. Erre ezélzólag mondja u. o.: „annyira megkezdett ez egy néhány esztendőök alatt a sokféle tarafarazással, született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig van, ki annak mótelyébe híre nélkül is bele nem kapott volna, melyen mentől inkább kapdosunk, annál messzebb esünk a szónak igaz végítől, mely a szív gondolatának kifezéssel s mással közölhetése, vagy nem értvén a deáktalan nép efféle deákos formán való szóllásokat, vagy igou nehezen értvén és azt vélvén, hogy nem igaz magyarok, hanem tótosok stb. a kik úgy beszélnek. Ezzel is nom azt akarom, hogy nem kellene a rendes és ékes szóejtésekre, szó elegyétésekre, foglalásokra nézni. . . . hanem hogy a helyesen szóllásban való igyekezetünk mindenben igaz magyar módon essék, semmit sem hajtván Deák s több formákra* (Corp. 708, 9). És mégis vagy maga oktából, vagy más és tán épen *G. K. I.* példájától vonatva ő is gyarapította s egyenesen új szókkal is e nyelvet. Ő nála találjuk először az ilyeneket: *érdemes* ok: érdemleges; *hóköz*: hónapi időköz; *közles beszélgetés*: dialogus; *közbenvetetlenül* (*G. K. I.* közbötlenül l. f. Apáczai: közbenvetés nélkül); *állorczajátzás*, *becsedelem*: megbecsültetés; *pípesgetés*, *mindenhai*, *szolgálatos*, péld. „szolgálatos és közönséges rabotaságnál

megnyugvásban áll a szombat megszentelése“; *megemésztetendőleg*, *izagtalanság*, *kömmelőrozás*, *temérdeki* (előbbi időkbén is: temérdek, utóbb: vastag, anyagias pl. bálványozás V. ő. Versegly Tud. Mesterszókönyv, mely Medgyesit erősen használja). Így újít mondatszerkesztésben is, melynek megismeretését ez által mellőzöm. Ő utánok lassanként fejlődik a nyelv, a tudományos műszók szaporódnak, újúlnak szép eszendenen. Így *Mártonfalvai*, *Apafi* fejed. munkáikban, s utóbb egész azon pontig, melyen a nemzeti élet fájának ama gyökere, melyet az erdélyi protestantismus táplált vala, elmetszetett vagy feltépetett. A század végétől fogva öntudatos nyelvújítás nem mutatkozik, annyival inkább annak szabályairól, elveiről szó nem hallatszik. *Gyöngyösi*, ha mint *Kazinczy* (Tud. Gyűjt. 1819. XI. 8. l.) mondja, újítással vádolták, nem igen méltán vádolhatták. A nép szava felmenti. Magok a XVII. századbeli nyelvújítás eme vezérei felodvo lettek, a miut a nyelvújítás szükségét írónk nom érezték többé. *Geleji*ről még *Tsétsi* emlékezik előszavában, utána már nyelvtudósoknál alig van szó. Miut ilyet *Bod* sem méltatja, legalább megjelent munkáikban, figyelemre. *Gyarmathy S.* (Okoskodva tanító Nyelvmester 1794) múltólag említi. Csak *Révai* méltatja több helyt hivatkozásra, s ezzei becsülete helyre van állítva. Miut már mondtuk is, gondosan használja s egynéhány vítás pontra tekintélyül. De miut nyelvújítót *Révai* sem említi, *Kazinczy* és társai alig ismerték. *Teleki József* „A magyar nyelv tökéletesítésében“ múltólag (64. 65. l.) szól róla; a szóképzésről szólltában mellőzi. Így a „Mesterszókönyv“ említett szerzője is. Csak *Toldy F.* ör. kinek állandó érdeme hogy irodalmunk történetét tudományyá tette, emlékezik méltányló elismeréssel s dicsérettel nyelvtani írónk sorában e férőről, kinek az élő nyelvre korában tett nagy hatását s a folyton újuló nyelv életmozgalmai közepett máig tartó fontos voltát akarta e sorok írója korunk figyelmébe némi indokolással ajánlani.

Hogy chrestomathiáinkban belőle semmi sem adatik, talán polemikus jelleme okozza, a mi *Pázmány*-ból és *Balásfi*-ből is oly keveset enged ifjainknak élvezni. De ha nyelvtörténeti, ma már szép reményeket gerjesztő munkálatokból ma-

radna ki, nem csak grammatikájának, hanem összes munkái nyelvének ismertetése s komoly felhasználása, az bizonynyal nem egy méltatlanul elfeledett buzgó emberünk fejére vonna gyalázatot, hanem nyelvünk ismerete s története tanulmányára nézve okozna fogyatkozást.